

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΜΑΙΡΗ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ
(επιμέλεια)

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Μετάφραση
ΛΙΟΠΗ ΑΜΠΑΤΖΗ
ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΜΕΝΤΖΑΛΙΡΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975).

Το βιβλίο τυπώθηκε σε χαρτί
Ελεγχόμενης Καλλιέργειας Δέντρων (fsc)

1η έκδοση: Οκτώβριος 2010

Μαίρη Λεοντίνη (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικό κεφάλαιο*

© 2010, Εκδόσεις Κριτική ΑΕ

Εκδόσεις Κριτική

Κεντρική διάθεση: Γκυιφόρδου 3, 104 34 Αθήνα, τηλ.: 210 82 11 470

e-mail: biblia@kritiki.gr

www.kritiki.gr

ISBN 978-960-218-700-5

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	9
Ευχαριστήριο σημείωμα	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Κοινωνικό κεφάλαιο: Η ανατομία μιας επίμαχης έννοιας <i>Lisa Adkins</i>	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Φύλο και τα όρια του κοινωνικού κεφαλαίου <i>Kate Bezanson</i>	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Το φύλο του κοινωνικού κεφαλαίου <i>Ronald S. Burt</i>	89
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
Ανιχνεύοντας την έμφυλη διάσταση στο κοινωνικό κεφάλαιο: Παίζοντας μπόουλινγκ σε γυναικείες λέσχες; <i>Pippa Norris και Ronald Inglehart</i>	151
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Φύλο, κοινωνικό κεφάλαιο και πολιτική <i>Virginia Sapiro</i>	187
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	
Να τα καταφέρεις ή να επιτύχεις; Γυναίκες, κοινωνικό κεφάλαιο και πολιτική συμμετοχή <i>Vivien Lowndes</i>	235

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η νέα σημασία της σχέσης ανάμεσα στο τυπικό και το άτυπο
Barbara A. Misztal 275

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η στεγαστική σταθερότητα και ο κοινωνικός αντίκτυπος
της υποβάθμισης μιας γειτονιάς: Μελέτη των επιδράσεων
που εξαρτώνται από το φύλο και τη φυλή
Scott Schieman 311

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Μετανάστευση, κοινωνική συνοχή και κοινωνικό κεφάλαιο:
Μια κριτική επισκόπηση
Pauline Hope Cheong, Rosalind Edwards και Harry Goulbourne,
John Solomos 363

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Έμφυλο μεταναστευτικό κοινωνικό κεφάλαιο: Στοιχεία από
την Ταϊλάνδη
Sara R. Curran, Filiz Garip, Chang Y. Chung,
Kanchana Tangchonlatip 395

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου σε σχέση με τα παιδιά
και τους νέους: Είναι διαφορετικό για τα κορίτσια;
Virginia Morrow 457

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Παροχή φροντίδας στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας: μια έμφυλη
πρακτική
Isabella Paoletti 491

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αμηχανία είναι ίσως το βασικό χαρακτηριστικό κάθε γραπτής προσπάθειας για συνοπτική παρουσίαση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου. Οφείλεται κατά κύριο λόγο στην πληθώρα των ερευνητικών εργασιών, των θεωρητικών επεξεργασιών, της εμπειρικής τεκμηρίωσης και των πολιτικών θέσεων, που αξιοποιούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τις ευρετικές δυνατότητες του κοινωνικού κεφαλαίου τα τελευταία τριάντα χρόνια.¹ Η αποσπασματικότητα και ο εκλεκτικισμός συνοδεύουν τις προσπάθειες σύνοψης, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύουν την κυκλικότητα της έννοιας και τις πολιτικές συνέπειές της. Η συνοπτικότητα ευνοεί (αν όχι επιτάσσει) την αποσπασματικότητα και ο εκλεκτικισμός παράγει αναπόφευκτα (πολιτικές) κανονικότητες, οι οποίες ενισχύουν ή αποδυναμώνουν τρέχουσες αντιλήψεις, εν μέρει νομιμοποιούν ή ακυρώνουν στρατηγικές. Θα μπορούσαμε σχεδόν να ισχυριστούμε ότι τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού κεφαλαίου ως προς την εννοιολόγησή του αναπαράγονται και στις απόπειρες σύνοψης της σχετικής ερευνητικής βιβλιογραφίας. Με άλλα λόγια, διακρίνουμε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο παρουσιάζεται ως αναπόδραστο συστατικό στοιχείο τόσο κάθε ευκαίαιας όσο και κάθε εφικτής κανονικότητας.

---

1. Η εκδοτική παραγωγή τόμων επισκόπησης και διδακτικών εγχειριδίων σχετικά με τις χρήσεις, τους ορισμούς και τις επιμέρους εφαρμογές του κοινωνικού κεφαλαίου αναδεικνύει την ευρεία διάδοσή του στις κοινωνικές επιστήμες. Βλ. ενδεικτικά : Castiglione, D., van Deth, J. W., Wolleb, G. (επιμ.) (2008), *The Handbook of Social Capital*, Oxford University Press. Field, J. (2003), *Social Capital*, London and New York: Routledge. Baron, S., Field, J., Schuller, T. (επιμ.) (2001), *Social Capital: Critical Perspectives*, Oxford University Press. Halpern, D. (2004), *Social Capital*, Polity. Ponthieux, S. (2006), *Le capital social*, Paris: La Découverte, Repères.

Τα πολιτικά νοήματα τα οποία συνδέονται με την εκάστοτε χρήση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου είναι αποτελέσματα της δυναμικής εφαρμογής της σε πολλά πεδία. Ως μορφή κεφαλαίου, υπενθυμίζει συνεχώς τη μεταφορική δυναμική της οικονομικής σκέψης, από την οποία και προέρχεται. Η αδηφαγική διάσταση (που αποφθεγματικά διατύπωσε ο Fine²) είναι ενδεικτική του συσχετισμού δυνάμεων στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ή ακριβέστερα της εισβολής των εννοιών της οικονομίας στην ανάλυση του κοινωνικού. Οι όροι οι οποίοι προέρχονται από την οικονομική σκέψη καθίστανται λειτουργικοί στην περιγραφή των διάφορων μορφών κοινωνικότητας και παρουσιάζονται ως επαρκείς για να ερμηνεύσουν τα κοινωνικά φαινόμενα. Καθώς διαθέτουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, συνήθως εννοούμενα ως σταθερά και अपαράλλαχτα (ή τουλάχιστον με διαφοροποιήσεις οι οποίες εντάσσονται σε ένα ευρύτερο αλλά προβλέψιμο επιστημονικό ή ιδεολογικό πλαίσιο), προκαθορισμένες ιδιότητες και (λιγότερο ή περισσότερο) ένθεσμη αποτελεσματικότητα, ευνοούν την άμεση μετατροπή των πορισμάτων της κοινωνικής έρευνας σε πολιτικά μέτρα διορθωτικού χαρακτήρα, ενώ ταυτόχρονα αποδυναμώνουν μακροπρόθεσμα τις σύνθετες εννοιολογήσεις της. Με άλλους όρους και χωρίς την υποψία της απο-πολιτικοποίησης των εννοιών θα μπορούσε κανείς να αναλύσει την αποικιοποίηση, δηλαδή το αποτέλεσμα της αδηφαγικής πρακτικής. Η διαδικασία αυτή θα μπορούσε να διεξαχθεί με όρους διεπιστημονικότητας, δηλαδή ως προς τις θετικές συνέπειες από την ανταλλαγή εργαλείων, θεωριών και ευρημάτων ανάμεσα σε κλάδους των κοινωνικών επιστημών, οι οποίοι πραγματεύονται παρόμοια φαινόμενα μέσα από διαφορετικό πρίσμα ο καθένας. Διαφαίνονται ωστόσο οι πολιτικές (άρα αξιακές) διαστάσεις: η ικανότητα της οικονομικής σκέψης να εισβάλλει με αναλυτικά εργαλεία και έννοιες στην περιοχή του κοινωνικού επικυρώνεται στο βαθμό που απαντά οριστικά ή τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα στα δεοντικά αιτήματα της κοινωνικής πολιτικής. Το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να γίνει στοιχείο μιας (λιγότερο ή περισσότερο δημόσιας) πολιτικής, οφείλει να συγκροτεί αίτημα και να δομεί κοινωνικότητες με στόχο το κοινό καλό.

---

2. Fine, B. (2000), *Social Capital Versus Social Theory*, Routledge, σελ. 190.

Στην πραγματικότητα, η συζήτηση για τους τρόπους με τους οποίους οι ιδιότητες (και άρα η πολυμορφία) των κοινωνικών σχέσεων δομούνται, αναπαράγονται, μεταβιβάζονται, καθώς και για τη λειτουργικότητα (ή τη δυσλειτουργικότητά) τους στο κοινωνικό σύνολο δεν είναι καινούρια. Οι διαφορετικές μορφές αλληλεγγύης, τα χαρακτηριστικά του *κοινωνικού δεσμού*³ και οι όροι της διαμόρφωσης των (εκάστοτε) συλλογικοτήτων συγκροτούν το πεδίο των κοινωνικών επιστημών αυτό καθαυτό και θεμελιώνονται στο έργο των κλασικών, όπου διατυπώνονται οι εκάστοτε μεγαλειώδεις αφηγήσεις. Άρα, η δημοφιλία και η εκτεταμένη χρήση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελούν *σημεία των καιρών* ίσως λόγω της πολλότητας των εμπειρικών δεδομένων που περιλαμβάνονται στις επιμέρους θεωρήσεις της έννοιας και όχι λόγω της πρωτοτυπίας της.⁴ Καθώς δυνητικά προσφέρεται στην ανάλυση μεγάλου μέρους της κοινωνικότητας, φαίνεται να ευνοεί τη διατύπωση μιας μεγαλειώδους αφήγησης με σύγχρονα μέσα. Επίσης, επιτρέπει μια εργαλειακή αντιμετώπιση της κοινωνικότητας, αφού συμπεριλαμβάνει μεγάλο μέρος της πολυπλοκότητάς της, το οποίο εξουδετερώνει πολιτικά. Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα μετατρέπουν το κοινωνικό κεφάλαιο σε εργαλείο για την αξιολόγηση των αναπτυξιακών προγραμμάτων και για την αποτίμηση της συμμετοχής των επιμέρους κοινοτήτων στην υλοποίησή τους.⁵ Παράλληλα, καθώς έχει κατά κύριο λόγο αναλυθεί τόσο ως χαρακτηριστικό των συλλογικών δράσεων (μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας) όσο και ως ενισχυτικό στοιχείο για τη δημοκρατική διακυβέρνηση και τη συμμετοχή στην κοινωνία των πολιτών, έχει εντα-

---

3. Βλ. ενδεικτικά: Bouvier, P. (2005), *Le lien social*, Paris: Gallimard, Folio-Essais.

4. Walters, W. (2002), «Social Capital and Political Sociology: Re-imagining Politics?», *Sociology*, τ. 36, τεύχ. 2, σσ. 377-397. Portes, A. (1998), «Social Capital: its origins and applications in modern sociology», *Annual Review of Sociology*, τ. 24, σσ. 1-24.

5. Για μια κριτική της χρήσης του κοινωνικού κεφαλαίου από τη Διεθνή Τράπεζα, βλ. Fine, B., Lapavitsas, C., Pincus, J. (επιμ.) (2003), *Development Policy in the Twenty-First Century Beyond the Post-Washington Consensus*, Routledge, σσ. 136-154.

χθεί στο λόγο και στις επιταγές της κοινωνικής πολιτικής ως λύση για κάθε είδους κοινωνικές εντάσεις.⁶

Κάθε προσπάθεια για τον εντοπισμό των απαρχών της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου παρουσιάζει ταυτόχρονα ενδιαφέρον και δυσκολίες. Πέρα από τις συσχετίσεις στο έργο των κλασικών (Weber, Durkheim, Marx, Simmel) στον 20ό αιώνα, γίνεται αναφορά στο έργο του Hanifan,⁷ ενώ, σε λιγότερο σχολαστικές επισκοπήσεις, ο Bourdieu πιστώνεται την επινόηση του πρώτου ορισμού. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Hanifan ενδιαφέρεται να κατανοήσει και να αποτιμήσει τη λειτουργία των σχολείων στις αγροτικές κοινότητες της Αμερικής κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και «χρησιμοποιούσε το κοινωνικό κεφάλαιο έτσι ώστε αυτό να δημιουργηθεί από μόνο του, ή μάλλον για ονομάσει αυτό στο οποίο στόχευαν οι δικές του (και άλλων) προσπάθειες»⁸. Η έμφαση στην έννοια της κοινότητας καθώς και η θετική σημασιοδότηση του κοινωνικού κεφαλαίου για τη συνοχή και την καλή λειτουργία της απαντούν στις περισσότερες θεωρητικές προσεγγίσεις και συχνά ευνοούν την παρουσίασή του ως «δημόσιου αγαθού»⁹. Το κοινωνικό κεφάλαιο γίνεται εργαλείο για να σκεφτούμε τις νέες προκλήσεις οι οποίες επιβαρύνουν τις σύγχρονες διαφοροποιημένες κοινωνίες, ενώ ταυτόχρονα επαναφέρει τη συζήτηση για την κοινότητα, με τρόπο μάλλον κανονιστικό, αφού οι σχέσεις, οι οποίες υπονοούνται και γίνονται αντικείμενο εμβάθυνσης, αφορούν κατά κύριο λόγο προνομιούχες, σταθερές, λίγο διαφοροποιημένες ομάδες και κοινότητες.¹⁰

Στις μέρες μας, η μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου βασίζεται κατά

---

6. Βλ. σχετικά: Portes, A. (1998), ό. π.

7. Για μια ιστορική αναδρομή στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, βλ. Farr, J. (2004), «Social Capital. A Conceptual History», *Political Theory*, τ. 32, τεύχ. 1, σσ. 6-33. Woolcock, M. (1998), «Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework», *Theory and Society*, τ. 27, τεύχ. 2, σσ. 151-208.

8. Farr, J. (2004), σελ. 11.

9. Βλ. Coleman, J. (1990), *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, σσ. 315-318.

10. Σε σχέση με τις νέες προκλήσεις στην ανάλυση της αλληλεγγύης στο πλαίσιο της κοινότητας, βλ. Paugam, S. (dir.) (2007), *Repenser la solidarité. L'apport des sciences sociales*, Paris, PUF, « Le lien social » και σε σχέση με

κύριο λόγο στο έργο τριών θεωρητικών, δηλαδή γίνεται με αφετηρία τις (διαφορετικές μεταξύ τους) προσεγγίσεις: του Bourdieu, του Putnam και του Coleman. Καθώς οι θεωρητικές παραδοχές των τριών μελετητών διαφέρουν σημαντικά και τα επιμέρους πεδία ανάλυσης του κοινωνικού παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την οργάνωση και τους όρους συγκρότησής τους, συχνά καταλήγουμε να συζητάμε ένα ευρύτατο φάσμα κοινωνικοτήτων τοποθετώντας το στην κατηγορία «κοινωνικό κεφάλαιο», ενώ στην πραγματικότητα ίσως το μοναδικό κοινό τους στοιχείο είναι η (συνήθης) ενασχόληση με τη συλλογική παραγωγή της πραγματικότητας. Τα προβλήματα δεν αφορούν αποκλειστικά τις διαφοροποιήσεις ως προς τον ορισμό αυτόν καθαυτόν αλλά κυρίως τις έννοιες οι οποίες κινητοποιούνται και το περιεχόμενο της καθεμιάς από αυτές στα διαφορετικά πεδία της κοινωνικής δράσης.

Η βασική ιδέα για τη μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου είναι απλή: η κοινωνική ευημερία και η ατομική επιτυχία σχετίζονται με τη δυνατότητα των ατόμων και των ομάδων να διαθέτουν και να χρησιμοποιούν προς όφελός τους σχέσεις και διασυνδέσεις οι οποίες μπορούν να αποβούν ευεργετικές για την επίτευξη των στόχων τους. Η πληθώρα των μορφών κοινωνικότητας και οι μεταβαλλόμενες σχέσεις συνιστούν επιμέρους πεδία μελέτης και αναδεικνύουν ταυτόχρονα την ανάγκη για ακριβείς ορισμούς και (επιμέρους) εξειδικεύσεις. Το πλαίσιο της Παγκόσμιας Τράπεζας για την ανάλυση (την αποτίμηση και τις δυνατότητες διάχυσης) του κοινωνικού κεφαλαίου θέτει τις ακόλουθες διαστάσεις: το κοινωνικό κεφάλαιο σχετίζεται με ομάδες και δίκτυα (αναλόγως με τη θεωρητική συνάφεια, μπορεί να παράγεται στο εσωτερικό τους ή να αποτελεί έξωθεν αποτέλεσμα), με την εμπιστοσύνη και την αλληλεγγύη, τη συλλογική δράση και τη συνεργατικότητα. Ευνοεί την κοινωνική συνοχή και την κοινωνική ένταξη, ενώ εξαρτάται από την πληροφορία και την επικοινωνία. Οι κοινωνικές ομάδες ανα-

---

το ρόλο των μεταναστευτικών κοινοτήτων στον αστικό χώρο, βλ. Cattacin, S. (2009), «Differences in the City. Parallel Worlds, Migration, and Inclusion of Differences in the Urban Space», σσ. 250-259, στο Hochschild, J. L. & Mollenkopf, J. P. (επιμ.), *Bringing Outsiders In. Transatlantic Perspectives on Immigrant Political Incorporation*, Ithaca, Cornell University Press.

λύονται ως δίκτυα¹¹ και οι σχέσεις στο εσωτερικό τους αποκτούν νόημα στο βαθμό που μεταφράζονται ως πόροι, ικανοί να αναπαραχθούν, να κινητοποιηθούν, να γίνουν αντικείμενο επένδυσης. Κεντρική έννοια στην οικεία ανάλυση, όπου το κοινωνικό κεφάλαιο είναι χρήσιμο ως πόρος, τόσο για τις ομάδες (κοινότητες) όσο και για τα μέλη τους, είναι η εμπιστοσύνη¹². Άλλοτε όμως αποτελεί συστατικό στοιχείο του κοινωνικού κεφαλαίου και άλλοτε στοιχείο των σχέσεων,

---

11. Η μελέτη των κοινωνικών δικτύων συγκροτεί επιμέρους κλάδο της κοινωνιολογίας, με καθιερωμένους κλασικούς, εξαιρετικά επεξεργασμένη μεθοδολογία (στην πλειονότητά της μαθηματικοποιημένη), έγκριτα περιοδικά, θεσμοθετημένους όρους διάκρισης και ελέγχου, και δυναμικές εφαρμογές στο σύνολο της μελέτης της κοινωνικής δράσης. Ενδεικτική αυτής της προσέγγισης είναι η μελέτη του Ronald S. Burt στον ανά χείρας τόμο. Βλ. επίσης: Koniordos, S. M. (επιμ.) (2005), *Networks, Trust And Social Capital: Theoretical And Empirical Investigations From Europe*, Ashgate Publishing.

12. Στη συζήτηση για την εμπιστοσύνη, συνήθως η βασική αναφορά είναι στο έργο του Fukuyama (βλ. την προσωπική ιστοσελίδα του : <http://www.sais-jhu.edu/faculty/fukuyama/>. Στην ελληνική έκδοση, βλ. Fukuyama, F. (1998), *Εμπιστοσύνη : Οι κοινωνικές αρετές και η δημιουργία της ευημερίας*, μτφ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη. Μαθητής του Huntington, καθηγητής Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας στο πανεπιστήμιο Johns Hopkins, ο Fukuyama παρεμβαίνει ενεργά στην πολιτική ζωή των ΗΠΑ και μέχρι το 2006 δραστηριοποιήθηκε στις επεξεργασίες του νεοσυντηρισμού, συμμετέχοντας σε δεξαμενές σκέψης οι οποίες επεξεργάζονταν τις πολιτικές προτεραιότητες της κυβέρνησης του Reagan. Το κείμενό του «After Neoliberalism», το οποίο δημοσιεύθηκε στις 19/2/2006 στην εφημερίδα *New York Times*, (προσβάσιμο στο διαδίκτυο http://www.nytimes.com/2006/02/19/magazine/neo.html?_r=2&oref=slogin&pagewanted=print) σηματοδοτεί την αλλαγή της θεωρητικής κατεύθυνσης που έχει υιοθετήσει στην πολιτική παρέμβασή του ήδη από το 2003. Στις εκλογές του 2008 υποστήριξε ανοικτά την υποψηφιότητα του Obama, ασκώντας δριμεία κριτική στις πολιτικές επιλογές της συντηρητικής διακυβέρνησης. Σε ελληνική έκδοση (εκτός από το προαναφερθέν έργο του) κυκλοφορούν τα ακόλουθα: (2009), *Η Αμερική σε σταυροδρόμι: Δημοκρατία, ισχύς και η νεοσυντηρητική κληρονομιά*, μτφ. Γιάννης Μελάς, Κώστας Μελάς, επιμ. Κώστας Μελάς, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη. (2005), *Οικοδόμηση κρατών: Διακυβέρνηση και παγκόσμια τάξη στον 21ο αιώνα*, μτφ. Δάφνη Βούβαλη, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη. (1993), *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, μτφ. Αχιλλέας Φακατσέλης, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη.

το οποίο αναπαράγεται είτε έξωθεν είτε στο εσωτερικό των εκάστοτε κοινοτήτων. Η εμπιστοσύνη, δηλαδή, έχει πάντα θετική φόρτιση και, αναλόγως με το αναλυτικό πλαίσιο, το μέλημα για την καλλιέργειά της εμπίπτει στα άτομα ή οφείλει να το αναλαμβάνει η κοινωνική πολιτική. Είναι ενδιαφέρον ότι εδώ βλέπουμε έννοιες οι οποίες απασχολούν εδώ και αιώνες το στοχασμό στις κοινωνικές επιστήμες να τίθενται ως επιμέρους τομείς προς αναζήτηση εμπειρικής τεκμηρίωσης, με στόχο την «αξιοποίησή» τους στην ανάπτυξη των κοινοτήτων. Η αναζήτηση μαθηματικών εργαλείων για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου και η επινόηση γενικεύσιμων ορισμών αναδεικνύουν ακριβώς την πολυμέρεια της κοινωνικής δράσης: ανάλογα με τα στοιχεία τα οποία ορίζονται κάθε φορά ως συστατικά ή ρυθμιστικά για τα δίκτυα, την αλληλεγγύη, τους κανόνες αμοιβαιότητας ή κοινωνικής συνοχής, το κοινωνικό αναλύεται «υπό προϋποθέσεις», οι οποίες αντιμάχονται τη ρευστότητα, το απρόβλεπτο στοιχείο της κοινωνικότητας, την καινοτομία της κοινωνικής δράσης, τις δυνατότητες μεταβολής (με ειρηνικά ή βίαια μέσα). Οι απόπειρες για διατύπωση γενικεύσιμων κανόνων και μονάδων μέτρησης έχουν ως προϋπόθεση την άκριτη (σχεδόν φυσικοποιημένη) αποδοχή της κανονικότητας, η οποία αναπαράγει γνωστά αντιθετικά σχήματα, όπως δομή vs δράσης, ιδιωτικότητα vs δημοσιότητα, εργασία vsσχόλης, αμειβομένη εργασία vs οικιακής εργασίας, εν τέλει αρρενωπότητα vs θηλυκότητας. Οι μέθοδοι μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου, οι ολιστικές θεωρίες περί της ευνοϊκής επίδρασής του, οι διαδικασίες συγκρότησής τους αποκτούν νόημα μόνο στο βαθμό που εδράζονται στα διχοτομικά σχήματα, τα οποία επιχειρούν να αναλύσουν χωρίς να τα θέτουν υπό αμφισβήτηση.

Στη συνέχεια θα αναφερθώ πολύ επιγραμματικά στις τρεις κυρίαρχες προσεγγίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου από τους Bourdieu, Coleman και Putnam.

Στο έργο του Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι «το σύνολο των εν ενεργεία ή των εν δυνάμει πόρων που συνδέονται με την κατοχή ενός διαρκούς δικτύου σχέσεων αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης –περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένων– ή, με άλλα λόγια, με την ένταξη σε μια ομάδα, ως σύνολο δρώντων που δεν διαθέτουν μόνο κοινές ιδιότητες (αισθητές στον παρατηρητή, στους άλλους ή στους ίδιους), αλλά συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις μόνιμες και

χρήσιμες»¹³. Το ευρύτερο ενδιαφέρον του Bourdieu για τις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής (και όχι για τις καινοτομίες ή τις μεταβολές στην κοινωνική δράση) έχει συνέπειες και στον ορισμό του κοινωνικού κεφαλαίου, και οι προσεγγίσεις του δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές παρά μόνο αν ενταχθούν στη γενικότερη θεωρία του. Εδώ το κοινωνικό κεφάλαιο είναι προϊόν σχέσεων, παράγεται στο εσωτερικό των ομάδων, αλλά αναφέρεται στους δρώντες. Η σύνδεσή του με τις άλλες μορφές κεφαλαίου¹⁴ ρυθμίζει την αποτελεσματικότητά του, παρ' ότι η σύνδεσή του με το οικονομικό κεφάλαιο είναι άμεση. Οι σχέσεις αλληλοαναγνώρισης που οι ομάδες μπορούν να παρέχουν καθίστανται ευεργετικές στο βαθμό που τα μέλη τους κατέχουν θέσεις εξουσίας και κύρους, και άρα μπορούν να ενισχύουν αδιαλείπτως τους παραγόμενους πόρους. Χαρακτηριστικό των ομάδων υψηλού κύρους είναι η τάση τους να αναπαράγονται και να διαφυλάσσουν τα όριά τους. Η συμμετοχή σε κοινωνικά δίκτυα συνιστά επένδυση και απαιτεί καλλιέργεια για να αποφέρει οφέλη, άρα η ομοιογένειά τους αποτελεί εγγύηση τόσο για την αναπαραγωγή τους όσο και για την αποτελεσματικότητα των πόρων τους οποίους μπορούν μακροπρόθεσμα να διαθέτουν στα μέλη τους. Κατά συνέπεια, οι σχέσεις αλληλοαναγνώρισης και οι μορφές αλληλεγγύης οι οποίες μπορούν να αναπτυχθούν σε δίκτυα και ομάδες μειωμένου κύρους ή σε μεταβατικές καταστάσεις της κοινωνικότητας, χωρίς δηλαδή να διέπονται από μακροχρόνια ή μόνιμη δεσμευτικότητα, δεν συγκροτούν κινητοποιήσιμους πόρους και δεν αφήνουν περιθώρια επίτευξης των στόχων ή της ευημερίας. Το κοινωνικό κεφάλαιο στο έργο του Bourdieu αναλύει τις σχέσεις διάκρισης και την αναπαραγωγή τους, αποδίδει τις δεσμευτικές διαστάσεις της κοινωνικής δομής, αλλά εστιάζεται σε μικρό βαθμό στα περιθώρια καινοτομίας ή επινόησης που απαντούν στις

---

13. Bourdieu, P. (1980), « Le capital social. Notes provisoires », *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τ. 31, Ιανουάριος, σ.2.

14. Bourdieu, P. (1986), «The forms of capital», σσ. 241-258, στο Richardson, J. (επιμ.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood. Το κείμενο είναι προσβάσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>.

κοινωνικές σχέσεις λιγότερο ή περισσότερο μειονοτικών ή στερημένων ομάδων. Αναδεικνύει την έμφαση στις διαδικασίες αναπαραγωγής, άρα στον επικαθορισμό της κοινωνικής δράσης από τις δομές, που διέπει το σύνολο έργο του. Τα διπολικά και διχοτομικά σχήματα στα οποία προαναφέρθηκα γίνονται αντιληπτά ως προς τις συνθήκες αναπαραγωγής τους, χωρίς όμως να συγκροτούν αναπόδραστες συνιστώσες της κοινωνικότητας και χωρίς να αντιμετωπίζονται ως ασυζητήτες ιεραρχήσεις. Η κριτική διάσταση του έργου του Bourdieu επιτρέπει την αξιοποίησή του σε πλαίσια αμφισβήτησης των διχοτομιών. Επίσης, η ιδέα της ανταποδοτικότητας και η ρύθμιση των σχέσεων αμοιβαιότητας αντηχούν το έργο του Mauss για το δώρο¹⁵ και επιτρέπουν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες εννοιολογήσεις των σχέσεων στις σύγχρονες μορφές κοινωνικής οργάνωσης.

Τα εννοιολογικά πλαίσια του Coleman και του Putnam,¹⁶ αντίθετα, τα οποία πριμοδοτούν τη σημασία της ορθολογικής επιλογής και της εμπρόθετης δράσης, απεργάζονται το κοινωνικό κεφάλαιο για να κατανοήσουν την αποτελεσματικότητά του, θεωρώντας δεδομένα τα διπολικά/διχοτομικά σχήματα και υιοθετώντας την παραδοχή ότι και οι δρώντες παράγουν νοήματα μόνο διά της αποδοχής τους, αφού δεν γίνονται καν αντικείμεναπραγμάτευσης.

Στο έργο του Coleman, η συζήτηση για το κοινωνικό κεφάλαιο σχετίζεται με τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής και την παραδοχή ότι όλες οι πρακτικές και οι στάσεις¹⁷ εκκινούν από την επιδίωξη των υποκειμένων να ικανοποιήσουν τα συμφέροντά τους, άρα κάθε κοινωνική αλληλόδραση παίρνει τη μορφή ανταλλαγής.¹⁸ Ο Coleman επιχειρεί να συσχετίσει τη σχολική επίδοση με τη συνακόλουθη κινητι-

---

15. Mauss, M. (1999), *Το δώρο: Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαίες κοινωνίες*, μτφ. Άννα Σταματοπούλου – Παραδέλλη, επιμ. σειράς Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Καστανιώτη.

16. Δεν εννοώ σε καμία περίπτωση ότι οι θεωρητικές προκειμένες ή τα μεθοδολογικά εργαλεία τους είναι όμοια.

17. Στο οικείο πλαίσιο γίνεται ωστόσο λόγος για «συμπεριφορές».

18. Field, J. (2003), *Social Capital*, London and New York: Routledge, σελ. 21.

κότητα¹⁹ αλλά και να κατανοήσει την ισχύ των δικτύων που διαθέτουν οι διακινητές διαμαντιών στη Νέα Υόρκη δίνοντας έμφαση στη σχέση του κοινωνικού κεφαλαίου με το ανθρώπινο κεφάλαιο, πριμοδοτώντας, ωστόσο, τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου κεφαλαίου. Το έργο του είναι εν πολλοίς αποτέλεσμα της συνεργασίας του με τον νομπελίστα οικονομολόγο Becker, γεγονός το οποίο ευνοεί την αξιοποίηση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου από την οικονομική κοινωνιολογία, παρ' ότι οι θεωρητικές παραδοχές και οι επεξεργασίες στο χώρο της οικονομικής κοινωνιολογίας υπερβαίνουν κατά πολύ τις θεωρήσεις του Coleman.²⁰ Για να κατανοήσουμε την προσέγγιση του Coleman, πρέπει να ανατρέξουμε στο θεωρητικό οπλοστάσιο του λειτουργισμού και να απομακρύνουμε την απρόβλεπτη και εκτός άμεσων αιτιωδών σχέσεων αντίληψη για την παραγωγή της πραγματικότητας:

[το κοινωνικό κεφάλαιο] ορίζεται από τη λειτουργία του. Δεν πρόκειται για μια απλή οντότητα αλλά για μια ποικιλία διαφορετικών οντοτήτων με δύο κοινά στοιχεία: όλες αποτελούνται από μία πλευρά μιας κοινωνικής δομής και διευκολύνουν συγκεκριμένες πράξεις των ατόμων τα οποία βρίσκονται μέσα στη δομή. Όπως και άλλοι τύποι κεφαλαίων, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι παραγωγικό, καθιστώντας δυνατή την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων οι οποίοι κατά την απουσία του δεν θα ήταν εφικτοί.²¹

Εδώ βλέπουμε ότι *εκ των υστέρων* μπορούμε να αναλύσουμε τις στρατηγικές για την επίτευξη στόχων ανατρέχοντας στις σχεσιακές διαδικασίες οι οποίες την κατέστησαν εφικτή, ενώ παράλληλα εκφράζεται η βεβαιότητα της αναπόδραστης λειτουργίας των τρόπων (και

---

19. Για την κριτική παρουσίαση, βλ. Φραγκουδάκη Α. (1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα.: Παπαζήση, σσ. 21-40 και 87-102.

20. Βλ. σχετικά: Coleman J. S. (1993), «The Impact of Gary Becker's Work on Sociology», *Acta Sociologica*, τ. 36, τεύχ. 3, σσ.: 169-178.

21. Coleman, J. (1988), «Social capital in the creation of human capital», σσ. 80-95, στο Halsey, A., Lauder, H., Brown, P. και Wells, A., *Education: culture, economy, society*, Oxford: Oxford University Press.

των μέσων) επίτευξης, αφού η απουσία τους δεν θα την επέτρεπε. Το πλαίσιο αναφοράς αποκλείει τη δυνητική πολλότητα της κοινωνικής δράσης, επιδιώκει την κανονιστική ερμηνεία της και βέβαια προϋποθέτει μια θεωρία υποκειμένου χωρίς απρόβλεπτες διαφοροποιήσεις, σε συμφωνία με τις παραδοχές της ορθολογικής επιλογής, όπου η ορθολογικότητα είναι μία και ενιαία και η δράση την οποία υπαγορεύει στοχεύει στην κανονικότητα των σχέσεων των λευκών μεσοαστών στον δυτικό κόσμο. Το κοινωνικό κεφάλαιο συγκροτεί (και συγκροτείται από) πόρους,²² οι οποίοι μπορούν να αποβούν είτε πολύτιμοι είτε επιζήμιοι για το κοινό καλό. Οι σχέσεις διέπονται από συγκεκριμένους βαθμούς εμπιστοσύνης, συνεπάγονται υποχρεώσεις –ενίοτε τις δημιουργούν– αλλά και προσδοκία τήρησής τους, ευνοούν τη ροή της πληροφορίας και θέτουν κανόνες και κυρώσεις. Σύμφωνα με τη Misztal,²³ τα ορθολογικά άτομα δείχνουν εμπιστοσύνη μόνο αφού βεβαιωθούν ότι τα δυνητικά οφέλη είναι περισσότερα από τις πιθανές απώλειες, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνουν υπόψη τους και τις κυρώσεις.

Το έργο του Putnam διαδόθηκε ευρύτατα και εν πολλοίς μετέτρεψε το κοινωνικό κεφάλαιο από τεχνικό όρο σε στοιχείο του (λόγιου) κοινωνικού λόγου, ενισχύοντας έτσι την εννοιολογική ασάφεια και μεταβάλλοντας τα προβλήματα ορισμού σε εργαλεία της δημοσιότητας. Στο έργο του *Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy*,²⁴ ο Putnam διερευνά τη σταθερότητα, την αποτελεσματικότητα των θεσμών και την ποιότητα της δημοκρατίας σε τοπικό επίπεδο, σε περιοχές της Ιταλίας. Τα πυκνά δίκτυα πολιτικής συμμετοχής αποτελούν στοιχεία διακυβέρνησης τα οποία συμβάλλουν θετικά στην τοπική ανάπτυξη. Η συμμετοχή στη ζωή της κοινότητας και σε δράσεις δικτύων με πολιτικό ή μη προσανατολισμό (ομάδες ψηφοφόρων, ομά-

---

22. Coleman, J. (1990), σελ. 305.

23. Misztal, B. (1998), *Trust in Modern Societies*, Cambridge: Polity Press, σελ. 79.

24. Putnam, R. D., Leonardi, P., Nanetti, P. Y. (1993), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press. Για την κριτική στο έργο, βλ. Tarrow, S. (1996), «Making social science work across space and time: a critical reflexion on Robert Putnam's *Making Democracy Work*», *American Political Science Review*, τ. 90, τεύχ. 2, σσ. 389-397.

δες ανάγνωσης εφημερίδας, λέσχες ποδοσφαίρου, συλλόγους, χωροδίες) παρουσιάζεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την οικονομική ευημερία και ως ένδειξη κοινωνικής συνοχής. Ισχυρίζεται ότι «το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται σε χαρακτηριστικά κοινωνικής οργάνωσης, όπως η εμπιστοσύνη, οι κανόνες και τα δίκτυα, τα οποία μπορούν να βελτιώσουν την αποτελεσματικότητα της κοινωνίας διευκολύνοντας συλλογικές δράσεις»²⁵. Λίγα χρόνια αργότερα διατυπώνει την άμεση σύνδεση του κοινωνικού με το φυσικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο:

«Σε αναλογία με τις έννοιες του φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου –εργασία και εκπαίδευση που αυξάνουν την ατομική παραγωγικότητα– το «κοινωνικό κεφάλαιο» αναφέρεται σε χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης, όπως τα δίκτυα, οι κανόνες και η κοινωνική εμπιστοσύνη, τα οποία διευκολύνουν το συντονισμό και τη συνεργασία προς αμοιβαίο όφελος»²⁶.

Στο έργο του *Bowling Alone: the collapse and revival of American community*,²⁷ ο Putnam ερευνά τη διαμόρφωση της κοινωνικότητας στην Αμερική εξετάζοντας ένα μεγάλο φάσμα κοινωνικών διασυνδέσεων, οι οποίες δομούνται στη θρησκευτική κοινωνικότητα, στο χώρο εργασίας, στις χρήσεις του χρόνου, στη σχέση εκπαιδευτικών και γονέων, στον ακτιβισμό και στις συναναστροφές στη γειτονιά, αλλά και δράσεις της κοινωνίας των πολιτών με χαρακτήρα αλτρουισμού, εθελοντισμού και φιλανθρωπίας. Καταλήγει στη διαπίστωση ότι, συνολικά, η συμμετοχή σε συλλογικές δράσεις και συλλογικότητες στις ΗΠΑ είτε παραμένει σταθερή ή φθίνει και κινητοποιεί μια σειρά από αιτίες για να εξηγήσει αυτή την αποδυνάμωση.²⁸

25. Putnam, R. D., Leonardi, P., Nanetti, P. Y. (1993), σελ. 167.

26. Putnam, R. D. (1995), «Bowling Alone: America's Declining Social Capital», *Journal of Democracy*, τ. 6, τεύχ. 1, σσ. 65-78.

27. Putnam, R. D. (2000), *Bowling Alone: the collapse and revival of American community*, New York: Simon and Schuster.

28. Putnam, R. D. (1995), «Bowling Alone: America's Declining Social Capital», *Journal of Democracy*, τ. 6, τεύχ. 1, σσ. 65-78.

Το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να έχει ατομική και συλλογική διάσταση. Μπορεί δηλαδή να είναι ταυτόχρονα ιδιότητα των δρώντων και «δημόσιο αγαθό», δηλαδή άλλοτε προάγει το άμεσο συμφέρον αυτού που έκανε την επένδυση και άλλοτε ευνοεί το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον του. Μπορεί επίσης να αποβεί επιβλαβές στο κοινωνικό σύνολο. Η κοινωνική πολιτική οφείλει να πριμοδοτεί την ενίσχυση των θετικών συνεπειών (δηλαδή της αμοιβαίας υποστήριξης, της συνεργασίας, της εμπιστοσύνης) και την αποδυνάμωση των αποκλεισμών.²⁹

Η πολύ συνοπτική παρουσίαση των τριών έργων αναφοράς στο κοινωνικό κεφάλαιο η οποία προηγήθηκε είναι αποσπασματική και προφανώς δεν καλύπτει το σύνολο των όψεων που αναλύονται στα έργα των διανοητών. Η κριτική στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου καθώς και τα προβλήματα που προκύπτουν από τη διατύπωση, τη μέτρηση και τη γενίκευσή της έχουν απασχολήσει ίσως την πλειονότητα των σύγχρονων κοινωνικών επιστημόνων. Οποιαδήποτε απόπειρα συνοπτικής παρουσίασης αυτής της κριτικής θα ήταν εξίσου προβληματική με την (αναπόφευκτη) προηγηθείσα παρουσίαση της επίσημης εκδοχής. Σε όλα τα κείμενα που ακολουθούν απαντά μια απόπειρα επισκόπησης της έννοιας, άλλοτε με κριτική διάθεση και άλλοτε ως προσπάθεια οριοθέτησης των συγγραφέων απέναντι στις πολυάριθμες (αν όχι υπεράφθονες) προσεγγίσεις. Κοινό μέλημά τους είναι η συμπερίληψη της οπτικής του φύλου σε επιμέρους θεωρήσεις της κοινωνικής δράσης. Η οπτική του φύλου και η μετατροπή του σε αναλυτική κατηγορία συνιστά μια ακόμη *διορθωτική* απόπειρα, ώστε το κοινωνικό κεφάλαιο να αξιοποιηθεί με τρόπον ώστε να συμπεριλαμβάνει τις εκδοχές της κοινωνικότητας, οι οποίες βασίζονται ακριβώς στη διχοτομική αντίληψη για την κοινωνική δράση. Οι μεθοδολογικές επιλογές και οι θεωρητικές παραδοχές τους διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους, ώστε να αναδειχθεί η ποικιλία των προσεγγίσεων και η συνθετότητα των προβλημάτων τα οποία πραγματεύονται.

Η κριτική της άφυλης κοινωνικότητας ισχύει για το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής θεωρίας και έχει ήδη απασχολήσει πολλές θεωρητικούς, είτε μέσα από το πρίσμα του μοντέλου των έμφυλων ανισο-

---

29. Putnam, R. D. (2000), σελ. 22.

τήτων είτε μέσα από το πρίσμα των θεωριών της επιτέλεσης του φύλου. Η συζήτηση για το κοινωνικό κεφάλαιο και οι αδηφαγικές πρακτικές της έννοιας δεν αποτελούν εξαίρεση. Η κοινωνική δράση αναλύεται ως άφυλη, δηλαδή ως προς τις εκδοχές της ανδρικής λευκής και μεσοαστικής κοινωνικότητας, η οποία εξουδετερώνεται και παρουσιάζεται ως γενικεύσιμη, άρα αυτονόητη και (εν πολλοίς) μονοσήμαντη. Οι κυρίαρχες προσεγγίσεις των Bourdieu, Coleman και Putnam (καθώς και η πλειονότητα των εργασιών για το κοινωνικό κεφάλαιο), παρ' όλη την ενδελεχή επεξεργασία των μεθοδολογικών εργαλείων και των εννοιολογικών προκειμένων τους, προϋποθέτουν την ύπαρξη λίγο διαφοροποιημένων υποκειμένων, των οποίων η δράση διέπεται από γενικεύσιμες κοινές συνιστώσες. Συνακόλουθα, οι υπό μελέτη κοινότητες λειτουργούν αποτελεσματικά στο βαθμό που αναπαράγουν τα αποδεκτά διπολικά σχήματα και τις διχοτομήσεις και παρουσιάζουν κοινωνική ομοιογένεια. Είναι επίσης αξιοπρόσεκτο ότι, παρ' ότι η χρονική περίοδος κατά την οποία καλλιεργήθηκε η μελέτη γύρω από την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου συμπίπτει με την ενδελεχή ενασχόληση με το θέμα του φύλου στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας, φαίνεται σαν να πρόκειται για παράλληλες ασύμβατες ερευνητικές πορείες, χωρίς αμοιβαία ανατροφοδότηση, ούτε καν διάλογο. Στις περιπτώσεις όπου οι μελέτες για το κοινωνικό κεφάλαιο αναγνωρίζουν την παράμετρο του φύλου,³⁰ δηλαδή διακρίνουν άνδρες και γυναίκες δρώντες, ο διαχωρισμός αυτός αντλεί από τον κοινό νου και ίσως από τη διάχυση της κανονιστικής κατηγορίας «φύλο», αλλά δεν συνδέεται με τον αναπτυσσόμενο προβληματισμό για τις διαδικασίες επιτέλεσης του φύλου ή τις απόπειρες συνολικής απόρριψης των σχημάτων του βιολογισμού. Αντίθετα, οι λιγότερες μελέτες όπου η παράμετρος «φύλο» συνδέεται με το κοινωνικό κεφάλαιο όχι μόνο ενισχύουν τις διχοτομικές συλλήψεις της συλλογικής παραγωγής της πραγματικότητας, άρα και της κοινωνικής δράσης, αναδεικνύοντας τις σχέσεις εξουσίας, αλλά ταυτόχρονα αναπαράγουν τις παγιωμένες αντιλήψεις περί ετερότητας: η γυναικεία δράση (της οποίας η πολυμορφία αποκρύπτεται και αποσιωπάται στο πλαίσιο των σχετικά ομοιογενών κοι-

---

30. Βλ. το κείμενο του Burt το οποίο ακολουθεί.

νοτήτων ή ομάδων) έχει «φύλο», ενώ η ανδρική παρουσιάζεται ως ουδέτερη, κανονική, αυτονόητη, άρα εν τέλει κυρίαρχη.³¹ Την ίδια στιγμή, το πλαίσιο της κοινωνιολογικής ανάλυσης συμπεριλαμβάνει συνεχώς έννοιες προερχόμενες από την οικονομική σκέψη, όπως προαναφέρθηκε.

Σε πολλές προσεγγίσεις των έμφυλων χαρακτηριστικών του κοινωνικού κεφαλαίου δεν επιχειρείται ριζική κριτική στην έννοια, αλλά, αντίθετα, τονίζεται η ευεργετική σημασία της για την κοινωνικότητα. Η συμπερίληψη του φύλου, δηλαδή η μελέτη της κοινωνικότητας με βάση κατά κύριο λόγο τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, και η ανάλυση της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών αντιμετωπίζονται ως τομείς ικανοί να αναδείξουν έμφυλα σχήματα. Σε αντίθεση με την κριτική περί οικονομισμού, την οποία επιχειρούν οι επικριτές του κοινωνικού κεφαλαίου, η έμφαση στις γυναικείες πρακτικές αναλύεται ως δυνατότητα για «επαναφορά» του κοινωνικού στη μελέτη της πολιτικής συμμετοχής.³² Το κοινωνικό κεφάλαιο επικεντρώνεται στις κοινωνικές σχέσεις και διασυνδέσεις, άρα επεκτείνει το χώρο του πολιτικού πέραν της επίσημης πολιτικής, και, με αυτό τον τρόπο, η πολυμορφία των κοινωνικοτήτων που περικλείει ευνοεί την κατανόηση των γυναικείων πρακτικών. Η θέση στην κοινωνική ιεραρχία, οι μεταβαλλόμενες (συχνά επισφαλείς) εργασιακές συνθήκες, οι πρακτικές φροντίδας, οι χρήσεις του χρόνου οι οποίες αναδεικνύουν τη διαπλοκή των δημόσιων προταγμάτων και των ιδιωτικών δεσμεύσεων λαμβάνονται υπόψη στις μελέτες για την έμφυλη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου

---

31. Για τη δύσκολη ένταξη της προβληματικής του φύλου στην ελληνική κοινωνιολογική σκέψη, βλ. Καντσά, Β., Παπαταξιάρχης, Ε. (2010), «Χρήσεις του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες. Ένας συγκριτικός ελληνικός απολογισμός», εισαγωγή, σσ. 1-50, στο Καντσά, Β., Μουτάφη, Β., Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.), *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Για τις χρήσεις της έννοιας του φύλου στην πολιτική ανάλυση, βλ. Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2010), «Η “ανισότητα” των φύλων ως πρόβλημα πολιτικής. Άρρητες παραδοχές της πολιτικής ανάλυσης», *Στο ίδιο*, σσ. 257-271.

32. Gidengil, E. & O'Neill, B. (2006), «Removing Rose Colored Glasses. Examining Theories of Social Capital through a Gendered Lens», κεφ., σ. 7, στο O'Neil, B. & Gidengil, E. (επιμ.), *Gender and Social Capital*, Routledge.

και αποδίδουν την πολυπλοκότητα των μορφών εμπλοκής στον δημόσιο χώρο. Με αυτό τον τρόπο, τα κοινωνικό κεφάλαιο ως έννοια και ως εργαλείο *διευρύνεται*, προάγει την ανάλυση των έμφυλων παραγόντων της κοινωνικότητας και παράγει διορθωτικές αφηγήσεις, υπενθυμίζοντας ότι οι ιδιότητες του κοινωνικού κεφαλαίου ρυθμίζονται από το διπολικό σχήμα αρρενωπότητα vs θηλυκότητας και από τις επιπτώσεις του στην κοινωνική δράση (οι οποίες είναι συνήθως αρνητικές για τις γυναίκες). Η συμπερίληψη της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου επικεντρώνεται στην καταπολέμηση του σεξισμού στο πλαίσιο τόσο της ερευνητικής διαδικασίας όσο και της πολιτικής παρέμβασης, και σημαίνει την αμφισβήτηση της βαθιά ριζωμένης *φυσικότητας* της «διαφοράς» ως προς τις ιεραρχικές συνέπειές της.³³ Έτσι, μετατρέπεται εννοιολογικά το πεδίο της πολιτικής συμμετοχής και καλλιεργείται ο προβληματισμός για τα μεταβαλλόμενα σχήματα της απασχόλησης. Η συμπερίληψη του φύλου επιδρά *διορθωτικά* στην κατανόηση της κοινωνικότητας και ευνοεί την ανάδειξη των ιδιοτήτων και των τρόπων συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου των γυναικών. Η αφήγηση της συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική διαμορφώνεται περίπου ως εξής: Σε σχέση με τη συμμετοχή στα κοινά, οι γυναίκες αναλαμβάνουν δράση σε πλαίσια ακτιβισμού γειτονιάς, σε πρωτοβουλίες κοινότητας για ανταλλαγή υπηρεσιών και αφιερώνουν χρόνο και ενέργεια σε συλλόγους γονέων, πολιτιστικούς συλλόγους ή γενικότερα σε ενώσεις με στοχευμένο πρόγραμμα, όπως τα κινήματα των καταναλωτών ή τα μπϋϊκοτάζ προϊόντων, χωρίς απαραίτητα τυπική υπόσταση και άμεση πολιτική χροιά (με βάση την κυρίαρχη αντίληψη για την πολιτική). Οι κοινωνικότητες σε αυτά τα δίκτυα ευνοούν την καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων και λειτουργούν ευεργετικά για την ανάπτυξη των ευρύτερων δημοκρατικών θεσμών: είναι «σχολεία δημοκρατίας»³⁴, τα οποία αποφέρουν δημόσια και ιδιωτικά ωφελήματα. Επίσης, καθώς οι κοινωνικές ταυτότητες

---

33. Scott, J. W. (2006), «Αποδομώντας το δίλημμα “ισότητα ή διαφορά”, ή αλλιώς η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό», κεφ., σσ. 141-166, στο Αθανασίου, Α. (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Νήσος.

34. Putnam (2000), σελ. 338.

συγκροτούνται ολοένα και περισσότερο από την παράλληλη συμμετοχή σε πολλές συλλογικότητες και επιτάσσουν την κινητοποίηση πόρων και δεξιοτήτων από διαφορετικά μεταξύ τους πεδία δράσης, το κοινωνικό κεφάλαιο των γυναικών φαίνεται ότι διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να τις βοηθά να «τα βγάζουν πέρα» στη διαχείριση της καθημερινότητας, αλλά δεν μεταφράζεται σε πολιτικό εργαλείο πολιτικής δράσης ικανό να προωθή τις γυναίκες στην κορυφή της ιεραρχίας και να ευνοεί την απρόσκοπτη διαμόρφωση της αυτόβουλης δράσης τους.

Η επεξεργασία εργαλείων ικανών να αναλύουν τη συμμετοχή των γυναικών και να ερμηνεύουν τα ωφελήματα από αυτή αναδεικνύει την ανατρεπτική δυναμική των μικρών ομάδων αλλά και της αυτόβουλης δράσης: η παραγωγή και η ανταλλαγή κοινωνικών πόρων, η ανάληψη πρωτοβουλιών, η διαμόρφωση χώρων κοινής δράσης συγκροτούν νέες εννοιολογήσεις του πολιτικού και ευνοούν ενδεχομένως την αποδυνάμωση της «γυάλινης οροφής», όχι μόνο σε εργασιακό αλλά και σε πολιτικό πλαίσιο.

Η Elizabeth Long, στη μελέτη της για τις γυναικείες ομάδες ανάγνωσης στο Τέξας, ασκεί κριτική στην προσέγγιση του Putnam και αμφισβητεί το τελικό συμπέρασμά του περί υποχώρησης του κοινωνικού κεφαλαίου, ισχυριζόμενη ότι δεν λαμβάνει υπόψη του τις νέες άτυπες μορφές κοινωνικής συμμετοχής και τους τρόπους με τους οποίους οι συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες διαμορφώνουν κοινωνικό κεφάλαιο. Παρ' ότι ενδιαφέρεται για τη συμμετοχή στις ομάδες ανάγνωσης και σε μικρές ομάδες, όπως οι χορωδίες, τα ερευνητικά εργαλεία του και η ελλιπή ανάλυση της έμφυλης κοινωνικότητας, δηλαδή η εμμονή του σε γενικευτικά σχήματα δράσης κοινά σε άνδρες και γυναίκες, τον εμποδίζουν να κατανοήσει ορισμένες σημαντικές αλλαγές στη ζωή των γυναικών.³⁵

Η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στα μπόϊκοτάζ προϊόντων

---

35. Long, E. (2003), *Book Clubs. Women and the Uses of Reading in Everyday Life*, The University of Chicago Press, σσ. 17-21. Long, E. (1992), «Textual Interpretation as Collective Action», κεφ., σσ.180-201, στο Boyarin, J. (επιμ.), *The Ethnography of Reading*, University of California Press.

και σε κινήσεις καταναλωτών συνιστά ένα ακόμα στοιχείο των ρεπερτορίων πολιτικής δράσης.³⁶ Η καθημερινή ενασχόληση των γυναικών με την αγορά προϊόντων για την αναπαραγωγή της οικιακής μονάδας (ανεξαρτήτως της μορφής οικιακής οργάνωσης) γίνεται πρακτική με νέα πολιτικά νοήματα. Αγοράζοντας προϊόντα για την αναπαραγωγή της οικιακής εστίας, ακολουθώντας οικολογικές προτεραιότητες ή σε συμφωνία με τις προτάσεις του ηθικού εμπορίου, οι πρακτικές φροντίδας αναβαθμίζονται και αποκτούν πολιτικό περιεχόμενο, χωρίς να συνδέονται άμεσα και βραχυπρόθεσμα με την αμφισβήτηση των οικιακών ρόλων. Αντίθετα, η συμμετοχή των γυναικών στα μπουϊκοτάζ προϊόντων ή στη μέριμνα για υγιεινή διατροφή συνιστά μια στρατηγική νοηματοδότησης της καθημερινότητας, σε συμφωνία με το λόγο περί δικαιωμάτων των παιδιών και των ζώων ή σε συμφωνία με την προστασία του περιβάλλοντος. Οι επιπτώσεις στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό μπορεί να είναι μακροπρόθεσμες αλλά, καθώς απαιτούν συλλογική δέσμευση και μακροχρόνια συνέπεια, εντάσσονται άμεσα στη διευρυμένη σύγχρονη έννοια του πολιτικού. Η συζήτηση για την «επινόηση της καθημερινής ζωής»³⁷, η οποία αναλύεται ως εκδοχή πολιτικής συμμετοχής χωρίς εξάρτηση από το κράτος, φέρει τα στοιχεία της «γυναικείας» δράσης. Οι επινοητές της καθημερινής ζωής, χωρίς να επιδεικνύουν πολιτική απάθεια, κινητοποιούνται μόνο για άμεσα ζητήματα που τους/τις αφορούν, διεκδικώντας την αισθητότητα στη διαφορά και στην υποκειμενικότητα της βιογραφίας και της βιωμένης εμπειρίας. Με αυτό τον τρόπο αναδεικνύεται η συνεχής διαπλοκή της δημοσιότητας με τα εναλλασσόμενα ιδιωτικά προτάγματα, και η εννοιολόγηση της κεντρικής πολιτικής σκηνής ως μοναδικού χώρου λήψης αποφάσεων γίνεται αντικείμενο αμφισβήτησης με συμμε-

---

36. Stolle, D., Micheletti, M. (2006), κεφ., σσ. 45-72, στο *Gender and Social Capital*.

37. Για τη συζήτηση σχετικά με την «επινόηση της καθημερινής ζωής», βλ. Bank, H. P., Sørensen, E. (1999), «The Everyday Maker: A New Challenge to Democratic Governance», *Administrative Theory and Praxis*, τ. 21, τεύχ. 3. Bank, H. (2005), «Among Everyday Makers and Expert Citizens», κεφ., σσ. 159-178, στο Newman, J. (επιμ.), *Remaking Governance, Peoples, Politics and the Public Sphere*, Bristol: Policy Press.

τοχικές διαδικασίες της διευρυμένης κοινωνίας των πολιτών. Ωστόσο, η απόδοση έμφυλων χαρακτηριστικών σε πρακτικές εμπεριέχει τον κίνδυνο για παγίωση της διχοτομίας των φύλων και για περαιτέρω ενίσχυση του σεξισμού. Η συζήτηση για την ηθική της μέριμνας αντλεί ρητά ή υπορρητά από τη μετατροπή των κοινωνικά διαμορφωμένων γυναικείων πρακτικών και ιδιοτήτων σε ηθικά πλεονεκτήματα ή δυναμικές λύσεις για εξανθρωπισμό της κοινωνικής δράσης.³⁸ Η ενασχόληση των γυναικών με την παροχή φροντίδας και την αναπαραγωγική διάσταση της καθημερινότητας είναι αποτέλεσμα του έμφυλου καταμερισμού εργασίας, αλλά, αν αναλυθεί με όρους κοινωνικού κεφαλαίου, μπορεί να οδηγήσει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σε σχέση με τα όρια της έμφυλης κοινωνικότητας. Τα όρια αυτά όμως δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση ως προς τη συγκρότησή τους, αλλά, αντίθετα, αναλύονται με βάση τη σημασία των κοινωνικών επικαθορισμών που τους αποδίδουν κύρος και μακροβιότητα. Παρ' ότι δηλαδή το κοινωνικό αναδεικνύεται, με την έννοια της έμφασης στην κοινωνική κατασκευασιμότητα, ταυτόχρονα φυσικοποιείται ως προς τις συνέπειές του, άρα ενισχύεται, καθώς εξηγείται με τα αποδεκτά εργαλεία και εντάσσεται στα παγιωμένα σχήματα.

Η Adkins, στο κείμενο που ακολουθεί, ισχυρίζεται ότι η συζήτηση για το κοινωνικό κεφάλαιο και τις γυναίκες βασίζεται σε μια θεώρηση του κοινωνικού η οποία ανακαλεί σχήματα της βιομηχανικής κοινωνίας (και όχι του μετα-εκσυγχρονισμού). Θεωρεί ότι αποδίδεται μια ρομαντική και εξιδανικευμένη εικόνα για τις γυναίκες, οι οποίες παγιδεύονται στις συναισθηματικές μορφές εργασίας της βιομηχανικής κοινωνίας. Η επαναφορά των γυναικών στο κοινωνικό από το οποίο αποκλείστηκαν κάνει τις φεμινίστριες να καλωσορίζουν τις προσεγγίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου, καθώς έχουν αποκλειστεί από τον κοινωνιολογικό κανόνα, αλλά δεν τις εντάσσει στο χρόνο του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού.

Τίθεται όμως το ερώτημα αν η έμφαση στη «θηλυκή» εκδοχή του κοινωνικού κεφαλαίου συνεπάγεται και τη διατήρηση του «ανδρικού»,

---

38. Βλ. σχετικά, Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2001), *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 176.

δηλαδή, όπως σημειώνει η Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, «τη διατήρηση μιας εγγενώς ιεραρχικής διχοτομίας που δημιουργεί, εκτός των άλλων, και ουσιώδη προβλήματα στη λειτουργία της δημοκρατίας»³⁹.

Η σύντομη αυτή Εισαγωγή συνιστά απλώς μια πλαίσιωση των θεμάτων τα οποία θίγονται στα κείμενα που ακολουθούν. Ενώ η συζήτηση για το κοινωνικό κεφάλαιο διαρκεί περίπου τρεις δεκαετίες, μόλις πρόσφατα έχει αρχίσει να λαμβάνει υπόψη της τις επιταγές της έμφυλης δράσης και να αναδεικνύει τις γυναικείες εκδοχές του κοινωνικού. Παρ' όλη την αναπαραγωγική δυναμική που ενίοτε απαντά στη σχετική συζήτηση, το κοινωνικό κεφάλαιο «δεν μπορεί να απορριφθεί ή να γίνει αποδεκτό με όρους ναι/όχι»⁴⁰, και έτσι ελπίζω ότι η συζήτηση για τις έμφυλες εκδοχές του μπορεί να εξυπηρετήσει μελλοντικές ερευνητικές απόπειρες και να θέσει νέα ερωτήματα.

Μαίρη Λεοντσίνη

---

39. Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2002), σελ. 155.

40. Baron S., Field J., Schuller, T. (2001), σελ. 38.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου υπενθυμίζει τη σημασία των σχέσεων και των διασυνδέσεων. Στη διάρκεια των τελευταίων χρόνων είχα την ευκαιρία να συζητήσω και να ανταλλάξω απόψεις για θέματα που αναπτύσσονται στον ανά χείρας τόμο με μια σειρά από φίλες/ους και συναδέλφους, των οποίων οι παρατηρήσεις, οι συμβουλές, οι σπικέες και οι αντιρρήσεις με βοήθησαν να εμβαθύνω, να εξειδικεύσω και ενίοτε να αναθεωρήσω τις προσεγγίσεις μου. Η σχέση μου μαζί τους διαμόρφωσε «πόρους» τους οποίους «κινητοποίησα» στη διαδικασία της προετοιμασίας των κειμένων. Ευχαριστώ θερμά τον Κούλη Γιαννουκάκο, τη Μαρία Κούση, τον Αλέξανδρο Κύρτση, την Αντιγόνη Λυμπεράκη, τον Μάνο Μαρσαγγάνη, τη Δήμητρα Μακρυνιώτη, τη Μαρίνα Στάθη, τη Ναντίνα Χριστοπούλου, τον Sandro Cattacin, τον Laurent Fleury και τη Jan Marontate, που με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικά πλαίσια μου πρόσφεραν τις ιδέες, την αλληλεγγύη, τη συμπαράσταση, το χιούμορ και την κριτική απόσταση που χρειαζόμουν. Ευχαριστώ επίσης τη Μάγκη Μίνογλου για την εμπιστοσύνη της και την τολμηρή επιλογή να δημοσιεύσει ένα βιβλίο κριτικής σε μια θεωρία της οποίας η επίσημη εκφορά δεν είναι ακόμη διαθέσιμη σε ελληνική έκδοση. Τα κείμενα του τόμου έγιναν αντικείμενο εμβάθυνσης και επεξεργασίας στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Γυναικείες Μεταναστευτικές Οργανώσεις στην Αθήνα: Φύλο και Κοινωνικό Κεφάλαιο», το οποίο εκπονήθηκε υπό την αιγίδα του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του ΕΚΠΑ με την ευγενική χορηγία του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ι. Σ. Λάτση.

Lisa Adkins*

Μετάφραση: Χρυσούλα Μεντζαλίρα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΜΙΑΣ ΕΠΙΜΑΧΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ

Σύνοψη

Στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών, ο ευρύς αντίκτυπος της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου έχει προκαλέσει την έντονη κριτική της φεμινιστικής επιστημονικής κοινότητας, καθώς πρόκειται για έναν όρο που φαίνεται να επαναφέρει μια εκδοχή των κοινωνικών κόσμων την οποία επί τριάντα και πλέον χρόνια οι φεμινίστριες εκπρόσωποι των κοινωνικών επιστημών επεδίωξαν να αναδείξουν ως προβληματική. Προχωρούν, εντούτοις, οι κριτικές αυτές πέρα από το επιστημονικό παράδειγμα του κοινωνικού κεφαλαίου; Το παρόν άρθρο διατείνεται ότι δεν το κατορθώνουν, και πιο συγκεκριμένα ότι οι κριτικές αυτού του είδους δεν καταφέρνουν να αναδείξουν τα προβλήματα στη συσχέτιση των γυναικών με τα συλλογικά κοινωνικά αγαθά, η οποία απαντά στη βιβλιογραφία του κοινωνικού κεφαλαίου. Υποστηρίζεται επίσης ότι η συσχέτιση αυτή συναρτάται με την εφαρμογή ενός δυαδισμού νοούμενου στο πλαίσιο της οργανικότητας έναντι της ελευθε-

---

* Lisa Adkins (2005), «Social capital: The anatomy of a troubled concept», στο *Feminist Theory*, τ. 6, τεύχ. 2, σσ. 195-211. Δημοσιεύεται με άδεια του Sage Publications.

ρίας, με τις γυναίκες να συνδέονται κατά κόρον με την τελευταία. Ως εκ τούτου, στο παρόν άρθρο σκιαγραφείται ένα έμφυλο υπο-κείμενο το οποίο ανιχνεύεται στο πλαίσιο των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου. Η αναγνώριση αυτής της συνάφειας πρέπει να οδηγήσει τις φεμινίστριες στην απεμπλοκή από την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, καθώς πρόκειται για μια έννοια της οποίας η χρήση θα παγιώσει πάντοτε τις γυναίκες στον κοινωνικοϊστορικό χρόνο της βιομηχανικής κοινωνίας.

Εισαγωγή

Ο πολυεπίπεδος αντίκτυπος των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου έχει προκαλέσει αρκετή ανησυχία στις θεωρητικούς του φεμινισμού, ιδίως δε σε αυτές που προσανατολίζονται προς τους κλάδους των κοινωνικών επιστημών. Αυτό συμβαίνει γιατί η συγκεκριμένη έννοια φαίνεται να επαναφέρει πολλές προβληματικές παραδοχές για τις γυναίκες και το φύλο, παραδοχές τις οποίες επί τριάντα και πλέον χρόνια οι φεμινίστριες εκπρόσωποι των κοινωνικών επιστημών επεδίωξαν να αποκαλύψουν, να αναδείξουν ως προβληματικές και να υπερβούν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι θεωρητικοί του φεμινισμού ασκούν έντονη κριτική στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, επιχειρώντας την επανεξέτασή της. Προχωρούν, εντούτοις, πράγματι αυτές οι κριτικές αναλύσεις πέρα από το επιστημονικό παράδειγμα του κοινωνικού κεφαλαίου; Το παρόν άρθρο διατείνεται ότι όχι μόνο δεν το κατορθώνουν αυτό, αλλά, αντίθετα, υιοθετούν έναν –κατά την Janet Wolff (2000)– «διορθωτικό» τρόπο σκέψης, αποδίδοντας έμφαση στη διόρθωση και τροποποίηση του εκάστοτε κοινωνιοθεωρητικού λόγου, προκειμένου να συμπεριλάβει τα συμφέροντα των γυναικών. Υποστηρίζεται ακόμα ότι η στρατηγική αυτή δεν κατορθώνει να αναδείξει τα προβλήματα της έντονης συσχέτισης, στο πλαίσιο των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου, των γυναικών και των συλλογικών κοινωνικών αγαθών, αλλά ούτε και να διαταράξει τη ρομαντική θεώρηση των γυναικών στην οποία κατά κόρον προσφεύγει η βιβλιογραφία του κοινωνικού κεφαλαίου. Μέσα από την ανάλυση της βιβλιογραφίας του κοινωνικού κεφαλαίου, ιδιαίτερα αυτής που συνδέεται με την οικονο-

μία και την οικονομική ανταλλαγή, θα τεκμηριώσουμε τον ισχυρισμό μας ότι η προσφυγή στη ρομαντική αυτή οπτική για τις γυναίκες εδράζεται στο δυαδισμό οργανικότητας-ελευθερίας, με τις γυναίκες να συσχετίζονται κατά κόρον με τη δεύτερη. Το παρόν άρθρο αποκαλύπτει, κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα έμφυλο υπο-κείμενο, που ανιχνεύεται στο πλαίσιο της βιβλιογραφίας του κοινωνικού κεφαλαίου (το οποίο έως σήμερα οι φεμινιστικές κριτικές του κοινωνικού κεφαλαίου δεν έχουν κατορθώσει να αναδείξουν), ένα υπο-κείμενο που, όπως θα υποστηριχθεί, πρέπει να οδηγήσει τις φεμινίστριες στην απεμπλοκή από τη συγκεκριμένη έννοια, καθώς η χρήση της έννοιας αυτής θα παγιδεύει πάντοτε τις γυναίκες στον κοινωνικοϊστορικό χρόνο της βιομηχανικής κοινωνίας. Για να αρχίσω να αποκαλύπτω αυτή τη συνάφεια, θα στραφώ πρώτα στους ορισμούς του κοινωνικού κεφαλαίου.¹

Κοινωνικό κεφάλαιο: Ενοποίηση εναντίον κοινωνικής δικαιοσύνης

Παρά το γεγονός ότι ο όρος κοινωνικό κεφάλαιο χρησιμοποιείται ευρέως, δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση για μια δεδομένη έννοια. Η ποικιλότητα των ορισμών και των χρήσεων του έχει συμβάλει ιδιαίτερα σε αυτό. Όπως έχει παρατηρήσει η Anne Kovalainen (2004), στις κοινωνικές επιστήμες, οι χρήσεις και οι ορισμοί της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου εμπίπτουν γενικά σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετους πόλους στο πλαίσιο των παραδόσεων της κοινωνικής θεωρίας. Από τη μια, το κοινωνικό κεφάλαιο νοείται κατά έναν εν πολλοίς νεο-ντυρκεμικό τρόπο ως μια έννοια πρόσφορη για την πραγμάτευση του διλήμματος της συλλογικής δράσης (ήτοι του διλήμματος της ολοκλήρωσης) και, από την άλλη, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου διαμορφώνεται και νοείται στο πλαίσιο του διλήμματος της κοινωνικής αδικίας, των κοινωνικών αγώνων και της κοινωνικής ανισότητας. Στην

---

1. Πρόκειται κατ' ανάγκη για μια βραχεία σύνοψη των ορισμών του κοινωνικού κεφαλαίου. Για εξαιρετικές κριτικές αναλύσεις της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, των διαφόρων ορισμών και εφαρμογών του, βλ. Baron κ.ά. (2000)· Edwards κ.ά. (2003)· Fine (2001).

πλευρά της συλλογικής δράσης-ολοκλήρωσης των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου, οι μορφές των Putnam, Coleman και Fukuyama συντάσσονται. Εδώ, το κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται κυρίως ως κανόνες ανταποδοτικότητας, εμπιστοσύνης και συνεργασίας, ως ένα είδος κοινωνικής κόλλας που συνενώνει τις κοινωνίες, διαμορφώνοντας ένα συλλογικό «εμείς» και συλλογικά αγαθά στις σύγχρονες κοινωνίες. Ο Fukuyama, επί παραδείγματι, ορίζει το κοινωνικό κεφάλαιο ως «καθορισμένο άτυπο κανόνα, ο οποίος προάγει τη συνεργασία μεταξύ δύο ή περισσότερων ατόμων» (Fukuyama, 1999a:1). Η ενοποιητική αυτή προσέγγιση θεωρεί ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αναδύεται και συγχρόνως πραγματώνεται σε κοινωνικά δίκτυα, είτε πρόκειται για επαγγελματικά δίκτυα, δίκτυα εθελοντικών οργανώσεων και κοινωνικών κινήματων είτε για συγγενικές και φιλικές ομάδες. Συνεπώς, για τους εκπροσώπους της ενοποιητικής θεώρησης, το κοινωνικό κεφάλαιο συνίσταται στα ωφελήματα που προκύπτουν από μορφές συνεργασίας δικτυακής βάσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ορισμός που δίνει Putnam στο κοινωνικό κεφάλαιο περιλαμβάνει την εμπιστοσύνη, τους κανόνες και τα δίκτυα που διευκολύνουν τη συνεργασία για την επίτευξη κοινωνικών ωφελημάτων.

Παρά το γεγονός ότι οι ενοποιητικές αντιλήψεις περί κοινωνικού κεφαλαίου έχουν αποτελέσει το έναυσμα για ένα τεράστιο φάσμα –ή για μια βιομηχανία κατά μερικούς– εμπειρικών προγραμμάτων (ξεκινώντας από μελέτες οι οποίες μετρούν το κοινωνικό κεφάλαιο και τη σχέση του με τις οικονομικές επιδόσεις τόσο σε περιφερειακό όσο και εθνικό επίπεδο, περνώντας σε μελέτες [κατά το πρότυπο του Granovetter, 1985] για την εμπέδωση των οικονομικών συναλλαγών σε κοινωνικά δίκτυα, και καταλήγοντας σε μελέτες που επιχειρούν να μετρήσουν τον όγκο του κοινωνικού κεφαλαίου και τη σχέση του κεφαλαίου αυτού με τις πολιτικές εξελίξεις [κυρίως τις διάφορες μορφές πολιτικής αλληλεγγύης]), εντούτοις οι αντιλήψεις αυτές έχουν αναμφισβήτητα βρεθεί στο στόχαστρο της κριτικής. Οι κριτικές εκπορεύονται: α) από την αντίληψη ότι οι συγκεκριμένες θεωρήσεις του κοινωνικού κεφαλαίου παραγνωρίζουν ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις εξουσίας· β) από την άποψη ότι το κοινωνικό κεφάλαιο εισάγει (από την πίσω πόρτα) την ορθολογική δράση και τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής ως κυρίαρχο θεωρητικό ρεύμα των κοινωνικών επιστη-

μών (και της κοινωνιολογίας ειδικότερα)· γ) από την ιδέα ότι η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια νέα επεξεργασία της (προβληματικής) έννοιας της κοινότητας· και (δ) από την ιδέα ότι η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου επανεισάγει (μεταξύ άλλων) *μια ανδροκρατική εκδοχή του κοινωνικού στον πυρήνα της κοινωνικής θεωρίας* (βλ., π.χ., Baron κ.ά., 2000· Fine, 2001· Molyneux, 2002).

Ωστόσο, ενώ οι ενοποιητικές προσεγγίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου έχουν αποδειχθεί ανεπαρκείς από διάφορες απόψεις, η θεώρηση του κοινωνικού κεφαλαίου στο έργο του Pierre Bourdieu (1996· 1998) δεν θεωρείται μόνο ότι διορθώνει τις κανονιστικές, εμπειριστικές και αυθυπόστατες αναγνώσεις της συγκεκριμένης έννοιας, αλλά επίσης και ότι παρέχει ένα πολύ πιο συστηματικό (και δέον) κοινωνιολογικό πλαίσιο για την κατανόησή της (βλ. Fine, 2001· Edwards κ.ά., 2003). Το κοινωνικό κεφάλαιο δεν νοείται ως κανόνας, αλλά θεωρείται ότι λειτουργεί σχεσιακά –ως κοινωνική σχέση. Για τον Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο περιλαμβάνει διάφορα δίκτυα σχέσεων, τα οποία μπορεί να κινητοποιούνται ως πόροι στη διαδικασία της ταξικής διάκρισης. Όπως και άλλες μορφές κεφαλαίου (το οικονομικό, το πολιτισμικό και το συμβολικό), το κοινωνικό κεφάλαιο συνιστά, κατά τον Bourdieu, συσσωρευμένη ανθρώπινη εργασία ή συσσωρευμένη ιστορία, που μπορεί να αυξήσει τη συγκέντρωση άλλων μορφών κεφαλαίου (ιδιαίτερα του οικονομικού και του πολιτισμικού), αλλά δεν μπορεί να αναχθεί αποκλειστικά στις μορφές αυτές (Bourdieu, 1996: 293). Σύμφωνα με τη διατύπωση του Bourdieu, λοιπόν, το κοινωνικό κεφάλαιο νοείται ως πόρος. Ουσιαστικά, η συγκεκριμένη διατύπωση καθιστά δυνατή την κατανόηση της διασύνδεσης ανάμεσα στο κοινωνικό κεφάλαιο, τις διάφορες μορφές κοινωνικών αγώνων και την κοινωνική ιεραρχία. Από αυτή την άποψη, το κεφάλαιο πρέπει να γίνει κατανοητό ως εγγενές στη διαδικασία κατασκευής και επανακατασκευής των κοινωνικών ανισοτήτων, ιδίως εκείνων οι οποίες συνδέονται με τις ταξικές σχέσεις. Για τον Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο όπως και άλλες μορφές κεφαλαίου κατανέμονται άνισα, ανάλογα με την τοποθέτηση του δρώντος υποκειμένου σε διαφορετικά πεδία δράσης. Ως εκ τούτου, για τον Bourdieu, οι διάφορες μορφές κεφαλαίου είναι εγγεγραμμένες τόσο υποκειμενικά (στην ενσωματωμένη έξη) όσο και αντικειμενικά (στα πεδία δράσης). Έτσι, η θεώρηση του

Bourdieu για το κοινωνικό κεφάλαιο δημιουργεί το υπόβαθρο για την πλευρά εκείνη που, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης περί κοινωνικού κεφαλαίου, κινείται στον άξονα της κοινωνικής ανισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Πράγματι, οι μελετητές οι οποίοι αντιμετωπίζουν κριτικά την ενοποιητική οπτική υπεραμύνονται του έργου του Bourdieu ως προς την παροχή θεωρητικών γεφυρωμάτων ανάμεσα στο κοινωνικό κεφάλαιο και τα ζητήματα κοινωνικής ανισότητας.

Παρ' ότι όμως η ενοποιητική θεώρηση του κοινωνικού κεφαλαίου και αυτή του Bourdieu αντιδιαστέλλονται σε πολλές περιπτώσεις, και ενώ οι μελετητές προσφεύγουν πολύ συχνά στη θεώρηση του Bourdieu ως αντίδοτο σε πιο λειτουργιστικούς ορισμούς, εντούτοις είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι και στις δυο θεωρήσεις υπάρχει ένας κοινός άξονας. Συγκεκριμένα, τόσο στο έργο του Bourdieu όσο και στην ενοποιητική θεώρηση, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου αναφέρεται στις έννοιες των δικτύων και της συνδετικότητας. Για τον Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο συγκροτείται στην –και από την– ένταξη σε κοινωνικές ομάδες. Είναι

το σύνολο των υπαρκτών ή δυνητικών *πόρων* που συνδέονται με την κατοχή ενός σταθερού δικτύου περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένων σχέσεων αμοιβαίας γνωριμίας ή αναγνώρισης (1996: 248, έμφαση της γράφουσας).

Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι «το προϊόν επενδυτικών στρατηγικών, ατομικών ή συλλογικών, οι οποίες συνειδητά ή ασυνείδητα επιδιώκουν να εγκαθιδρύσουν ή να αναπαραγάγουν κοινωνικές σχέσεις βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα» (1998: 52). Όντως, σύμφωνα με τη διατύπωση του Bourdieu, ο όγκος του κοινωνικού κεφαλαίου που μπορεί να κατέχει ένα δρων υποκείμενο σχετίζεται, απολύτως κυριολεκτικά, με το μέγεθος των δικτυακών της/του διασυνδέσεων: «ο όγκος του κοινωνικού κεφαλαίου που διαθέτει ένας δεδομένος δρων [...] εξαρτάται από το μέγεθος των δικτυακών διασυνδέσεων που αυτός [sic] μπορεί να κινητοποιήσει αποτελεσματικά» (1996: 249). Συνεπώς, το να έχει κανείς διασυνδέσεις με τους κατάλληλους ανθρώπους μπορεί να συνεπάγεται, για παράδειγμα, την απόκτηση μιας άκρως ανταποδοτικής εργασίας ή τη διασφάλιση της πρόσβασης ενός παιδιού

σε ένα πανεπιστήμιο υψηλού κύρους. Μπορούμε λοιπόν να διακρίνουμε τέσσερα χαρακτηριστικά του κοινωνικού κεφαλαίου σύμφωνα με τη θεώρηση του Bourdieu. Πρώτον, το κοινωνικό κεφάλαιο συγκροτείται σε δίκτυα, δηλαδή περικλείεται (και ενσωματώνεται) σε δίκτυα σχέσεων, στα οποία ο όγκος του κοινωνικού κεφαλαίου συνδέεται τόσο με τη σταθερότητα όσο και με την πυκνότητα των κοινωνικών δεσμών. Δεύτερον, το κοινωνικό κεφάλαιο συνιστά πόρο (έχει ανταλλακτική αξία). Τρίτον, το κοινωνικό κεφάλαιο, παρ' ότι συγκροτείται σχεσιακά, μπορεί να συσσωρεύεται και να κατέχεται από άτομα ή συλλογικές οντότητες (ή, για να το θέσουμε σύμφωνα με τη διατύπωση του Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο θεωρείται ότι «κολλά» σε υποκείμενα και ομάδες κατά αρκετά αβίαστο τρόπο). Τέλος (και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο), το κοινωνικό κεφάλαιο έχει χρονική δομή. Ως εκ τούτου, και όπως υποστηρίζει ο Bourdieu στο έργο του *The State Nobility* (1996), το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μεταβιβαστεί από γενιά σε γενιά. Θα επανέλθω σύντομα στα σημεία αυτά, με μια πιο κριτική θεώρηση. Τώρα όμως θα στρέψω την προσοχή μου στη φεμινιστική κριτική που ασκήθηκε στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου (τόσο την ενοποιητική όσο και εκείνη του Bourdieu).²

---

2. Δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση για μια περιεκτική επισκόπηση των φεμινιστικών πραγματεύσεων της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου. Επιδίωξή μου είναι να δείξω ότι η φεμινιστική κριτική που ασκήθηκε στην (μετά τον Putnam και τον Coleman) έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου ακολουθεί συνήθως μια παρόμοια λογική, και αυτό ισχύει ιδίως για τη φεμινιστική κριτική που προέρχεται από το χώρο των κοινωνικών επιστημών—από την κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη μέχρι και τις οικονομικές επιστήμες. Εστιάζοντας λοιπόν στις κριτικές αναλύσεις που εκπορεύονται από τις κοινωνικές επιστήμες, αποκλείω τις φεμινιστικές αναλύσεις που πραγματεύτηκαν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου από τη σκοπιά του κλάδου των τεχνών και των ανθρωπιστικών σπουδών, όπως, για παράδειγμα, την ανάλυση της Toril Moi (1999) για τη συσσώρευση του λογοτεχνικού κύρους.

Φεμινιστικές κριτικές: εμπέδωση του κοινωνικού κεφαλαίου στις σχέσεις των φύλων

Αρκετές φεμινίστριες εκπρόσωποι της κοινωνικής θεωρίας και της κοινωνιολογίας, καθώς και της πολιτικής και οικονομικής επιστήμης έχουν επισημάνει ότι στις συζητήσεις περί κοινωνικού κεφαλαίου απουσιάζει παντελώς το ενδιαφέρον για το φύλο και την εθνότητα, αλλά και για τους υπόλοιπους άξονες διαφοράς. Πράγματι, υποστηρίζεται ότι το δρων υποκείμενο σε πολλές θεωρήσεις του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ορθολογικό, αφηρημένο και υπηρετεί σκοπιμότητες, κατέχει δηλαδή όλα τα χαρακτηριστικά του άρρενος δρώντος, ο οποίος, όπως οι φεμινίστριες κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί θεωρητικοί έχουν δείξει, βρίσκεται στον πυρήνα μεγάλου μέρους της κοινωνικής θεωρίας (τόσο της κλασικής όσο και της πιο σύγχρονης). Γι' αυτόν το λόγο, έθεσαν το ερώτημα κατά πόσον οι συζητήσεις περί κοινωνικού κεφαλαίου προϋποθέτουν και συγχρόνως αναδιαμορφώνουν αυτό που η Witz και η Marshall (2004) όρισαν ως «αρσενική οντολογία του κοινωνικού». Αυτή η αναδιαμόρφωση μπορεί να γίνει αντιληπτή σε διάφορες περιπτώσεις, ωστόσο είναι ιδιαίτερα πρόδηλη αναφορικά με τις υποθέσεις που έχουν διατυπώσει οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου για την οικογένεια. Η συντριπτική πλειονότητα των θεωρητικών του κοινωνικού κεφαλαίου (όπου και αν αυτοί τοποθετούνται στον άξονα ολοκλήρωσης–κοινωνικής ανισότητας) αναγνωρίζουν την οικογένεια ως ζωτική πηγή και τόπο συσσώρευσης, κινητοποίησης, μεταβίβασης, κυκλοφορίας και αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου (Fine, 2001· Edwards κ.ά., 2003). Έτσι, επί παραδείγματι, σε δύο ενότητες στις οποίες σχολιάζεται η σχέση οικογένειας και κοινωνικού κεφαλαίου (για τους σκοπούς της επιχειρηματολογίας αξίζει να παρατεθούν διεξοδικά), ο Bourdieu υποστηρίζει τα εξής:

Το συμβολικό κεφάλαιο και το κοινωνικό κεφάλαιο [...] δεν μπορούν να αναπαραχθούν παρά μόνο μέσω της αναπαραγωγής της στοιχειώδους κοινωνικής μονάδας, που είναι η οικογένεια [...] στις μεγάλες αστικές οικογένειες των προηγμένων σύγχρονων κοινωνιών και ακόμα και στις κατηγορίες των πλέον απομακρυσμένων από τον οικογενειακό τρόπο αναπαραγωγής εργοδοτών, οι οικο-

νομικοί δρώντες αφιερώνουν σημαντικό μέρος των στρατηγικών και των οικονομικών πρακτικών τους στην αναπαραγωγή εκτεταμένων οικιακών δεσμών. Αυτή η αναπαραγωγή είναι μια από τις συνθήκες για την αναπαραγωγή του οικονομικού τους κεφαλαίου. Οι πλούσιοι και ισχυροί έχουν πάντοτε μεγάλες οικογένειες [...] έχουν ιδιαίτερο συμφέρον να διατηρήσουν διευρυμένες οικογενειακές σχέσεις και, μέσω των σχέσεων αυτών, μια ιδιαίτερη μορφή συγκέντρωσης κεφαλαίου. Με άλλα λόγια [...] η οικογένεια παραμένει ένας από τους τόπους συσσώρευσης, διατήρησης και αναπαραγωγής των διαφόρων ειδών κεφαλαίου. (Bourdieu, 1998: 107-8)

Μια από τις ιδιότητες των κυρίαρχων κοινωνικών φατριών είναι ότι έχουν ιδιαίτερα διευρυμένες οικογένειες [...] τα μέλη των οποίων είναι στενά συνδεδεμένα, καθώς ενώνονται όχι μόνο από τη συγγένεια των ξέων αλλά και από την αλληλεγγύη των συμφερόντων, δηλαδή τόσο από όσο και για το κεφάλαιο, το οικονομικό κεφάλαιο ασφαλώς, αλλά και το συμβολικό κεφάλαιο (το όνομα) και, ενδεχομένως πρωτίστως, το κοινωνικό κεφάλαιο (που μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι αποτελεί προϋπόθεση αλλά και αποτέλεσμα της επιτυχημένης διαχείρισης από τα μέλη της οικιακής μονάδας του κεφαλαίου που κατέχουν από κοινού). Για παράδειγμα, η οικογένεια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τα διοικητικά στελέχη όχι μόνο κατά τη μεταβίβαση αλλά και κατά τη διαχείριση της οικονομικής κληρονομιάς, ιδίως μέσα από τη σύναψη επιχειρηματικών συμμαχιών, οι οποίες συχνά είναι και οικογενειακές συμμαχίες. Οι αστικές δυναστείες λειτουργούν όπως οι κλειστές λέσχες: είναι οι *τόποι συσσώρευσης και διαχείρισης ενός κεφαλαίου ισοδύναμου με το άθροισμα των κεφαλαίων που κατέχει καθένα από τα μέλη, ενώ οι σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κατόχων καθιστούν εφικτή την κινητοποίησή του*, τουλάχιστον εν μέρει, προς όφελός τους. (Bourdieu, 1998: 70-1, έμφαση της γράφουσας)

Ενώ όμως η οικογένεια φέρεται να έχει καίρια σημασία για τη συγκρότηση, συσσώρευση, κινητοποίηση, κυκλοφορία και διαχείριση του κοινωνικού κεφαλαίου, οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου συνήθως δεν παρέχουν κανενός είδους ανάλυση ή θεωρητική προσέγγιση της οικογένειας. Αντί να επιδίδονται στην ανάλυση της οικογένει-

νειας, απλώς οδηγούνται στην παραδοχή μιας άκρως κανονιστικής οικογενειακής δομής, η οποία ολοκληρώνεται με την παραδοσιακή έμφυλη κατανομή της εργασίας και ένα συμπληρωματικό ετεροφυλόφιλο ζευγάρι. Η Molyneux (2002) έχει εκφράσει την άποψη ότι αυτό δείχνει πως οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου συνδέουν σε συντριπτικό βαθμό το κοινωνικό κεφάλαιο με τις (οικιακά προσδιοριζόμενες) γυναίκες, θεωρώντας ότι η οικιακή θηλυκότητα λειτουργεί ως ένδειξη κοινωνικού κεφαλαίου. Μάλιστα, φαίνεται ότι η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου στηρίζεται σε έντονα έμφυλα συμφραζόμενα, μέσω των οποίων απλώς υιοθετείται η παραδοχή ότι οι γυναίκες είναι βασικοί φορείς και δημιουργοί κοινωνικού κεφαλαίου (Lowndes 2000). Όπως έχει υποστηρίξει η Kovalainen (2004), η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου έχει οικοδομηθεί, σε όλο της το εύρος, σε κανονιστικές παραδοχές όσον αφορά την έμφυλη κατανομή της εργασίας, ιδίως δε όσον αφορά τις γυναίκες και την άσκηση διαφόρων ειδών οικογενειακής εργασίας. Η συγκεκριμένη θέση επιβεβαιώνεται απολύτως στην ανάλυση του Putnam (2000) για το κοινωνικό κεφάλαιο στις ΗΠΑ. Ο Putnam, στο συγκεκριμένο έργο, υποστηρίζει ότι η συνεχής μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου συνδέεται με την απομάκρυνση των γυναικών από την οικιακή σφαίρα εξαιτίας της αυξανόμενης συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας. Το ερώτημα που θέτει η Kovalainen σε σχέση με την ανάλυση αυτή είναι γιατί ο Putnam ούτε καν σκέφτηκε το ενδεχόμενο η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας να έχει ως συνέπεια τη συγκρότηση μορφών κοινωνικού κεφαλαίου μη οικογενειακής βάσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η συγγραφέας εφιστά την προσοχή στους τρόπους με τους οποίους οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου εδράζουν τις θεωρητικές τους προτάσεις σε ορισμένες εξαιρετικά κανονιστικές απόψεις για τις γυναίκες.

Άλλες γραμμές της κριτικής που έχει ασκηθεί από την κοινωνιολογική κοινότητα, φεμινιστική και μη, αφορούν τη μάλλον εξιδανικευμένη ιδέα της εμπιστοσύνης, η οποία επιστρατεύεται στις συζητήσεις περί κοινωνικού κεφαλαίου, και ιδιαίτερα την κριτική αντιμετώπιση της ακλόνητης παραδοχής που απαντά στη βιβλιογραφία του κοινωνικού κεφαλαίου (ιδίως στην πλευρά των εκπροσώπων της ενοποιητικής θεωρίας) ότι η εμπιστοσύνη και τα άλλα συλλογικά προϊόντα που συνθέτουν το κοινωνικό κεφάλαιο αφορούν πάντοτε κοινωνικά ωφε-

λήματα. Σε σχέση με την άποψη αυτή έχει υποστηριχθεί ότι τα συλλογικά αγαθά που συνθέτουν το κοινωνικό κεφάλαιο –ανταποδοτικότητα, εμπιστοσύνη, συνεργασία– συχνά προσδιορίζονται από ζητήματα εξουσίας και ανισότητας, όπως, για παράδειγμα, οι σχέσεις εξάρτησης και ευαλωτότητας (βλ., π.χ., Baron κ.ά., 2000· Fine, 2001· Molyneux, 2002· Field, 2003). Το ευρύτερο ζήτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι ότι οι κοινωνικές σχέσεις στις οποίες –αλλά και μέσω των οποίων– συγκροτείται και αναπαράγεται το κοινωνικό κεφάλαιο, καθώς μπορεί να αφορούν σχέσεις εξουσίας, αποδίδουν στο κοινωνικό κεφάλαιο έναν πολύ πιο ασαφή χαρακτήρα από αυτόν που δέχονται οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου. Εν ολίγοις, το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μην είναι κατ' ανάγκη ένα μη προβληματικό κοινωνικό «αγαθό», καθώς μπορεί επίσης να συνιστά κοινωνικό «δεινό». Αυτό όμως συνεπάγεται ότι και τα δίκτυα θα πρέπει γίνουν αντιληπτά ως πολύ περισσότερο ασαφή απ' ό,τι δέχονται οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου –μιας και τα δίκτυα μπορούν όχι μόνο να περιλαμβάνουν αλλά και να αποκλείουν (Molyneux, 2002). Τέλος, οι φεμινίστριες εκπρόσωποι της κοινωνικής θεωρίας και της κοινωνιολογίας διατείνονται ότι τα δίκτυα των γυναικών ενδέχεται να διαφέρουν ποιοτικά από αυτά των ανδρών. Έτσι, για παράδειγμα, η Lowndes (2000) και η Molyneux (2002) έχουν υποστηρίξει ότι, αντίθετα από τους άνδρες, οι γυναίκες δεν ανήκουν συνήθως στα είδη εκείνα των δικτύων που αποφέρουν οικονομικά πλεονεκτήματα καθώς και ότι τα γυναικεία δίκτυα κατέχουν γενικά λιγότερους οικονομικούς πόρους, ενώ βασίζονται πιο συχνά σε χρονικές και αχρήματες ανταλλαγές εργασίας.³

Σε γενικό πλαίσιο, οι κριτικές αυτές διατείνονται ότι, για να έχει χρηστική αξία η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν το κοινωνικό κεφάλαιο πρέπει να νοούνται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ανάλυσης των κοινωνικοοικονομικών και πολιτι-

---

3. Με ενδιαφέροντα τρόπο, η Reay (2005) έχει επισημάνει ότι τέτοιες μορφές ανταλλαγής αναδεικνύουν τα προβλήματα σε σχέση με την έμφαση του Bourdieu στις στρατηγικές συσσώρευσης κεφαλαίου –είτε αυτές είναι οικονομικές, κοινωνικές ή πολιτισμικές.

κών σχέσεων στις οποίες λειτουργούν (Molyneux, 2002: 186). Με άλλα λόγια, οι κριτικές αυτές δείχνουν ότι, για να έχει το κοινωνικό κεφάλαιο έρεισμα, πρέπει να εμπεδωθεί περαιτέρω στις κοινωνικές σχέσεις τις οποίες θέτει σε λειτουργία. Ενώ όμως αυτό μπορεί να αποτελέσει κομβικό σημείο, εντούτοις είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι οι φεμινιστικές κριτικές της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου βασίζονται, ως επί το πλείστον, σε μια πολύ συγκεκριμένη εννοιολόγηση του κοινωνικού. Γιατί, παρ' ότι μπορεί να ασκούν κριτική σε ορισμένες από τις πλέον κανονιστικές παραδοχές των θεωρητικών του κοινωνικού κεφαλαίου σε σχέση με το φύλο, εντούτοις αυτό δεν σημαίνει ότι οι κριτικές αυτές δεν έχουν ορισμένες κοινές οπτικές με τους θεωρητικούς του κοινωνικού κεφαλαίου που εκπροσωπούν την κυρίαρχη γραμμή σκέψης. Αυτό φαίνεται, νομίζω, τόσο στο χαρακτήρα της κριτικής που ασκείται στις επικρατούσες θεωρίες περί κοινωνικού κεφαλαίου όσο και στις εναλλακτικές προτάσεις που γίνονται για την κατανόηση του κοινωνικού κεφαλαίου των γυναικών. Όπως έχουμε αφήσει να εννοηθεί στα προηγούμενα, το πρώτο σημείο το οποίο αξίζει να επισημανθεί είναι ότι ο χαρακτήρας των κριτικών αυτών λειτουργεί μέσω της λογικής μιας κοινωνικής εμπέδωσης. Οι φεμινιστικές κριτικές στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου διατείνονται ότι, για να τύχει της δέουσας ανάλυσης, το κοινωνικό κεφάλαιο χρειάζεται να εννοηθεί ως εμπεδωμένο σε κοινωνικές σχέσεις' σε κοινωνικές σχέσεις οι οποίες είναι έμφυλες, ταξικές και ούτω καθεξής. Οι φεμινιστικές κριτικές, λοιπόν, επιδιώκουν να *κοινωνικοποιήσουν* το κοινωνικό κεφάλαιο σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από αυτόν που χαρακτηρίζει τόσο τις ενοποιητικές αναλύσεις όσο και τις αναλύσεις οι οποίες έχουν ως άξονα την κοινωνική ανισότητα. Κατά συνέπεια, το πρόβλημα των περισσότερων κριτικών είναι ότι οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου που εκπροσωπούν την κυρίαρχη γραμμή σκέψης (ακόμα και αν αυτοί, όπως ο Bourdieu, πραγματεύονται την ανισότητα ως άξονα του κοινωνικού κεφαλαίου) δεν αναγνωρίζουν ότι μέρος των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες είναι εμπεδωμένο το κοινωνικό κεφάλαιο είναι έμφυλες σχέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι κριτικές αυτές επιδιώκουν να διορθώσουν εννοιολογήσεις του κοινωνικού κεφαλαίου, παρέχοντας πληρέστερη ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες αυτό λειτουργεί. Από τη στιγμή που μια διαδικασία αυτού του είδους λαμ-

βάνει χώρα, διαπιστώνουμε τόσο ότι οι μορφές των δικτυακών διασυνδέσεων τις οποίες οι καθιερωμένοι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου αποκαλούν κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μην αποτελούν μορφές του κεφαλαίου αυτού (ή τουλάχιστον να συμβαίνει αυτό μόνο για ορισμένες), αλλά επίσης ότι χρειάζεται να αναζητήσουμε το κοινωνικό κεφάλαιο σε διαφορετικά μέρη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι φεμινιστικές κριτικές έχουν αποκαλύψει εναλλακτικούς τρόπους συσσώρευσης και κυκλοφορίας του κοινωνικού κεφαλαίου για τις γυναίκες, μεταξύ των οποίων η αγορά εργασίας καθώς και τα πολιτικά κινήματα των γυναικών (βλ., π.χ., Molyneux, 2002· Kovalainen, 2004).

Όσο οι κριτικές αυτές επιδιώκουν να κάνουν «καλύτερη» την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου παρέχοντας πληρέστερες αναλύσεις των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες αυτό λειτουργεί, μπορεί να θεωρηθεί ότι πραγματεύονται ένα –σύμφωνα με την Janet Wolff (2000)– διορθωτικό επιστημονικό παράδειγμα έναντι της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου, ένα παράδειγμα που χαρακτηρίζεται από προσπάθειες να τροποποιηθεί η υφιστάμενη κοινωνική θεωρία μέσω της εισαγωγής των γυναικών στους υφιστάμενους κοινωνιοθεωρητικούς λόγους. Όπως υποστηρίζει η Wolff, η στρατηγική αυτού του είδους αφήνει εντελώς ανέπαφες τις βασικές παραδοχές της υφιστάμενης θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου. Έτσι, παρ' ότι επιδιώκουν να εμπεδώσουν περαιτέρω το κοινωνικό κεφάλαιο στα δίκτυα σχέσεων που το συγκροτούν (δηλαδή να εμπεδώσουν το κοινωνικό κεφάλαιο στις σχέσεις των φύλων), οι κριτικές αυτές αφήνουν ως έχουν τις βασικές παραδοχές της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου.⁴ Ειδικότερα, αφήνουν ανέπαφες (και ενισχύουν περαιτέρω) τις τέσσερις παραδοχές όσον αφορά το κοινωνικό κεφάλαιο που ανέπτυξα στην ανάλυσή μου για τον Bourdieu, δηλαδή ότι το κοινωνικό κεφάλαιο συγκροτείται σε δίκτυα, ότι είναι πόρος, ότι μπορεί να συσσωρεύεται και ότι έχει μια χρονική δομή (και μπορεί να μεταβιβαστεί μέσα στο χρόνο).

---

4. Αυτή η στρατηγική μπορεί επίσης να εννοηθεί ως μια στρατηγική κοινωνικοποίησης των γυναικών, που, κατά τη Witz (2000), τοποθετείται στο επίκεντρο της φεμινιστικής κοινωνιολογίας και της κοινωνικής θεωρίας.

Κοινωνικό κεφάλαιο και οικονομική ανταλλαγή

Ισχύουν όμως αυτές οι παραδοχές; Επί παραδείγματι, μπορούν τα υποκείμενα να συσσωρεύουν απρόσκοπτα μορφές κοινωνικού κεφαλαίου; Προκειμένου να μελετηθεί εις βάθος το ερώτημα αυτό και να διερευνηθούν περαιτέρω οι παραδοχές για το κοινωνικό κεφάλαιο που υπογραμμίστηκαν στα προηγούμενα, θα στραφώ τώρα στην οικονομία, η οποία αποτελεί έναν σημαντικό τόπο για να διερευνηθούν τα ζητήματα αυτά, για διάφορους λόγους. Πρώτον, η οικονομία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελεί για τις φεμινίστριες κοινωνιολόγους και οικονομολόγους έναν δυνάμει τόπο συσσώρευσης και κυκλοφορίας του γυναικείου κοινωνικού κεφαλαίου. Δεύτερον, και πιο σημαντικό, αναγνωρίζεται ως τρόπος με αυξανόμενη σημασία για το κοινωνικό κεφάλαιο όχι μόνο από τους θεωρητικούς του κοινωνικού κεφαλαίου που εκπροσωπούν την κυρίαρχη γραμμή σκέψης, αλλά και από διάφορους κοινωνικούς θεωρητικούς εν γένει. Αυτό συμβαίνει γιατί τόσο οι μεν όσο και οι δε υποστηρίζουν ότι όσο πιο περίπλοκος καθίσταται ο χαρακτήρας της οικονομικής δραστηριότητας τόσο μεγαλύτερη βαρύτητα αποκτά ο συντονισμός της οικονομικής δράσης μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου. Ειδικότερα, διαπιστώνεται ευρέως ότι τα συλλογικά αγαθά είναι ζωτικής σημασίας για το συντονισμό της επικοινωνίας, της πληροφόρησης, της γνώσης και των υπηρεσιών της έντονης οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή για το συντονισμό της δραστηριότητας που συνδέεται με τον οικονομικό μετα-εκσυγχρονισμό.

Από όλο το φάσμα των θεωρητικών του κοινωνικού κεφαλαίου που εκπροσωπούν την κυρίαρχη γραμμή σκέψης, η συγκεκριμένη θέση παραπέμπει πιο άμεσα στον Francis Fukuyama (1999a: 1999b), ο οποίος έχει υποστηρίξει ότι ο συντονισμός της οικονομικής δραστηριότητας δεν ασκείται πλέον μέσω μηχανισμών, όπως οι συμβάσεις, οι κανόνες ή οι ιεραρχικές προσταγές των δομών, αλλά ολοένα και περισσότερο από άτυπους κανόνες που προάγουν τη συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων. Κατά την άποψη του Fukuyama, αυτό συμβαίνει γιατί οι επίσημοι μηχανισμοί συντονισμού αποδεικνύονται ακατάλληλοι στις νέες οικονομίες, όπου, για παράδειγμα, οι μηχανικοί λογισμικού, οι σχεδιαστές ιστοσελίδων και οι συναφείς κλάδοι γνωρίζουν περισσότερα για το αντικείμενο και την παραγωγικότητά τους

από τους προϊσταμένους τους και όπου οι επίσημοι τρόποι συντονισμού μπορούν να επιβραδύνουν και να εμποδίσουν τη ροή πληροφοριών και γνώσης. Αντιθέτως, οι άτυπες ανταλλαγές των εσωτερικών επαγγελματικών προδιαγραφών, όπως τις αποκαλεί ο Fukuyama, επιταχύνουν τις συναλλαγές αυτού του είδους, καθώς επαυξάνουν τη ροή των πληροφοριών.

Ενώ η ανάλυση του Fukuyama εμφανίζει την τάση να περιορίζει, κατά προβληματικό τρόπο, αυτές τις άτυπες συναλλαγές εξ ολοκλήρου στο πλαίσιο της μείωσης του κόστους, εντούτοις, ένα ευρύ φάσμα της κοινωνικής θεωρίας παρουσιάζεται να συμφωνεί με τη γενική ιδέα ότι τα συλλογικά αγαθά αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη σημασία στη νέα οικονομία. Αυτό εκφράζεται (α) στους τρόπους με τους οποίους επισημαίνεται τόσο σε εμπειρικές όσο και σε θεωρητικές μελέτες της νέας οικονομίας ότι οι συμβάσεις, οι επίσημοι κανόνες και άλλοι περιοριστικοί ρυθμιστικοί μηχανισμοί της οικονομικής ανταλλαγής που συνδέονται με τη βιομηχανική κοινωνία έχουν φθίνουσα σημασία στη νέα οικονομία (Adkins, 2005· Callon κ.ά., 2002)· (β) μέσω της διαπίστωσης σε μελέτες ότι ο συντονισμός της οικονομικής δραστηριότητας πραγματοποιείται με αυξανόμενο ρυθμό σε σταθερά δίκτυα συναναστροφής ή μέσω του όρου του Wittel (2001) «δικτυακή κοινωνικότητα» (βλ. και Castells, 1996)· και (γ) στο γεγονός ότι τα επαγγέλματα και οι εργασιακοί χώροι όπου αφθονεί η πληροφόρηση και η γνώση αποτελούν κοινότητες πρακτικής ή «αυτοαναφορικές» κοινότητες, που τις χαρακτηρίζει η ανταλλαγή της γνώσης και της πληροφόρησης, καθώς ο προσανατολισμός τους δεν αποσκοπεί στις χρηματικές απολαβές και την κοινωνική θέση αλλά στο καλό της εταιρείας (Lash, 1994).

Ο κεντρικός ρόλος των συλλογικών αγαθών στην οργάνωση και τη ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας στη νέα οικονομία έχει ωθήσει τους θεωρητικούς των κοινωνικών επιστημών να προβληματιστούν εκ νέου για το γενικό θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας. Ο Hardt και ο Negri (2000· Hardt, 1999· Negri, 1999), για παράδειγμα, υποστηρίζουν ότι στη νέα οικονομία η συναισθηματική εργασία έχει καταστεί κυρίαρχη, συνιστά δε την αριστοκρατία των μορφών εργασίας, καθώς αποτελεί πλέον τη μορφή εργασίας με τη μεγαλύτερη παραγόμενη αξία. Καθοριστική σημασία για τα ζητήματα τα οποία εξετάζονται

στην παρούσα ενότητα έχει το γεγονός ότι η συναισθηματική εργασία συνιστά για τον Hardt «αυτή καθαυτή την άμεση συγκρότηση κοινοτήτων και συλλογικών υποκειμενικότητων» (Hardt, 1999: 89), πράγμα που σημαίνει ότι περιλαμβάνει την παραγωγή συλλογικών αγαθών. Η συναισθηματική εργασία τοποθετείται σε κυρίαρχη θέση στη νέα οικονομία εξαιτίας της μεταστροφής από τον οικονομικό εκσυγχρονισμό στον μετα-εκσυγχρονισμό. Ο μετα-εκσυγχρονισμός αποδίδει στην επικοινωνία και τη γνώση πρωταγωνιστικό ρόλο όσον αφορά την παραγωγή και την προσφορά υπηρεσιών. Οι παραγωγοί, για παράδειγμα, είναι πλέον υποχρεωμένοι να «ακροάζονται» συνεχώς τις αγορές, μεγάλο μέρος της εργασίας αποσκοπεί στην εκμετάλλευση συμβόλων και πληροφοριών, ενώ οι τομείς υπηρεσιών της οικονομίας (είτε πρόκειται για φαστφούντ είτε για την παροχή οικονομικών υπηρεσιών) απαιτούν και συγχρόνως έχουν ως βάση τους τη συνεχή (πραγματική ή εικονική) ανθρώπινη επικοινωνία και διάδραση. Εκτός αυτού, τα προϊόντα του τελευταίου τομέα είναι άυλα, μιας και αφορούν τη δημιουργία και την εκμετάλλευση των συναισθημάτων. Δημιουργούν ένα «αίσθημα άνεσης, ευζωίας, ικανοποίησης, ανάτασης, πάθους, ή ακόμα και την αίσθηση της συνδεσιμότητας ή της κοινότητας» (Hardt, 1999: 96). Η συναισθηματική εργασία παράγει «κοινωνικά δίκτυα, μορφές κοινότητας, βιοεξουσία» (Hardt, 1999: 96), εν ολίγοις, δηλαδή, αυτές ακριβώς τις μορφές συλλογικών αγαθών που αποτελούν αντικείμενο των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου.

Δύο είναι, ωστόσο, τα σημεία που ξεχωρίζουν στη συγκεκριμένη ανάλυση. Το πρώτο είναι ότι δέχεται πως η συναισθηματική εργασία, στο πλαίσιο του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού, έχει εμπορευματοποιηθεί ή πραγματοποιηθεί. Ο Hardt υποστηρίζει, για παράδειγμα, ότι, πριν από τη διαδικασία του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού, η συναισθηματική εργασία λειτούργησε ως βάση για αντικαπιταλιστικά εγχειρήματα και ειδικότερα ως αυτόνομο κύκλωμα για την παραγωγή υποκειμενικότητας, δηλαδή ως εναλλακτική επιλογή στις διαδικασίες της καπιταλιστικής αξιοποίησης. Ωστόσο, ο οικονομικός μετα-εκσυγχρονισμός ωθεί τη συναισθηματική εργασία στο καπιταλιστικό πλέγμα, παρέχοντάς της τη μορφή της εργασιακής ανταλλακτικής αξίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Hardt, με χαμπερμασιανούς όρους, υποστηρίζει στην ανάλυσή του ότι ο οικονομικός μετα-εκσυγχρονισμός έχει

επιφέρει την αναδιαμόρφωση της συναισθηματικής εργασίας, μετατοπίζοντας τον προσανατολισμό της από την επικοινωνιακή στην εργαλειακή μορφή ορθολογικότητας. Πράγματι, ο Hardt επισημαίνει με ποιον τρόπο ο οικονομικός μετα-εκσυγχρονισμός καταλύει τη διάκριση του Habermas μεταξύ εργαλειακού και επικοινωνιακού πράττειν, αφού «αμφότερα έχουν αποκτήσει τόσο στενή αλληλοσύνδεση στο πλαίσιο των πληροφοριοποιημένων βιομηχανικών διαδικασιών». Ωστόσο, δεν παραλείπει στη συνέχεια να σχολιάσει ότι, στο πλαίσιο αυτό, η συναισθηματική εργασία θα αφορά πάντοτε μια πενιχρή μορφή επικοινωνίας, η οποία συνίσταται στη «μετάδοση απλώς και μόνον των δεδομένων της αγοράς» (Hardt, 1999: 94).

Αυτό που υπαινίσσομαι στο σημείο τούτο είναι ότι η συγκεκριμένη ανάλυση του ρόλου της συναισθηματικής εργασίας στο πλαίσιο του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού εδράζεται εξ ολοκλήρου σε ένα σχήμα αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, σύμφωνα με το οποίο η μη πραγματοποιημένη συναισθηματική εργασία νοείται ως εργασία που παράγει κοινωνικά αγαθά και δυνητική ελευθερία, δηλαδή ως εργασία που προσφέρει «δυναμικό για αυτόνομα κυκλώματα αξιοποίησης, ενδεχομένως δε και απελευθέρωσης» (Hardt, 1999: 100), ενώ τα δυνάμει αγαθά αυτού του είδους θεωρούνται ότι συντίθενται από την πραγματοποίηση και εργαλειοποίηση της εργασίας αυτής. Ο Hardt γράφει:

Κατά την παραγωγή και αναπαραγωγή των συναισθημάτων, σε αυτά τα δίκτυα κουλτούρας και επικοινωνίας, παράγονται συλλογικές υποκειμενικότητες και κοινωνικότητα –ακόμα και αν οι υποκειμενικότητες και η κοινωνικότητα αυτού του είδους είναι άμεσα εκμεταλλεύσιμες ή εκμεταλλεύσιμη από το κεφάλαιο. (Hardt, 1999: 97)

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η ιδέα σύμφωνα με την οποία η σύγχρονη οικονομία περιλαμβάνει την πραγματοποίηση μορφών κοινωνικότητας που παλαιότερα αποκλείονταν από τη ζώνη ανταλλαγών έχει μακρά παράδοση, και απαντά όχι μόνο στις σύγχρονες περιγραφές της λογικής του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού αλλά και σε ορισμένες από τις πρώτες περιγραφές της δυναμικής του τομέα υπηρεσιών. Ανατρέχοντας, έτσι, στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, διαπιστώνουμε ότι ήδη από το 1983 η Hochschild εισήγαγε την ιδέα της

εμπορευματοποίησης των ανθρώπινων αισθημάτων, ότι στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 οι μελετητές έκαναν συχνά λόγο για μια έννοια πραγματοποίησης των κοινωνικών σχέσεων, καθώς και ότι σε όλο το φάσμα της βιβλιογραφίας επισημαίνεται ότι πτυχές της ταυτότητας του εργαζομένου που παλαιότερα παρέμεναν αφανείς έχουν πλέον εκδηλωθεί στις οικονομικές συναλλαγές. Υπογραμμίζοντας, λοιπόν, ότι το «κοινωνικό κεφάλαιο» λαμβάνει ολοένα και περισσότερο τη μορφή ενός εμπορευματικού αγαθού, η ανάλυση του Hardt περί οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού ευθυγραμμίζεται με πλειάδα αναλύσεων της νέας οικονομίας οι οποίες εδράζονται στη λογική της πραγματοποίησης.

Το δεύτερο σημείο της ανάλυσης του Hardt για τη συναισθηματική εργασία στο οποίο αξίζει να επιστήσουμε την προσοχή μας είναι ότι, σε αντίθεση με τους θεωρητικούς του κοινωνικού κεφαλαίου, ο Hardt αναγνωρίζει πλήρως ότι τα συλλογικά αγαθά που παράγονται με συναισθηματική εργασία έχουν εδώ και αρκετό καιρό αποτελέσει αντικείμενο του φεμινιστικού ενδιαφέροντος και συνδέονται ιστορικά με τη μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών, ιδιαίτερα με την εργασία που συνδέεται με οικογενειακούς τρόπους παραγωγής. Ο Hardt αναγνωρίζει, για παράδειγμα, ότι η φεμινιστική σκέψη έχει συλλάβει τη συναισθηματική εργασία χρησιμοποιώντας όρους όπως συγγενική εργασία και εργασία παροχής φροντίδας (βλ., για παράδειγμα, Di Leonardo, 1987· Hooks, 1990), καθώς και ότι η παραδοσιακά προσδιοριζόμενη συναισθηματική εργασία είναι έμφυλη εργασία. Παρ' ότι δεν το διατυπώνει με ακρίβεια, ο υπαινιγμός της ανάλυσης του Hardt είναι ότι στις μετα-εκσυγχρονισμένες οικονομίες η συσχέτιση μεταξύ γυναικών και συναισθηματικής εργασίας έχει καταλυθεί –καθώς

[...] δεν περιορίζεται σε ορισμένο πληθυσμό εργαζομένων, όπως είναι, για παράδειγμα, οι προγραμματιστές/τίστριες ηλεκτρονικών υπολογιστών ή οι νοσοκόμοι/ες, ο οποίος θα μπορούσε δυνητικά να συγκροτήσει μια νέα εργασιακή αριστοκρατία. Αντ' αυτού, η άυλη εργασία στις διάφορες εκδοχές της [...] παρουσιάζει την τάση να μετατρέπεται σε λιγότερο ή περισσότερο σημαντική συνιστώσα στο σύνολο του εργατικού δυναμικού και των εργασιακών διαδικασιών. (Hardt, 1999: 97)

Παρ' ότι όμως θέτει το συγκεκριμένο ζήτημα κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Hardt διακρίνει στην παραδοσιακή συσχέτιση των γυναικών με τη συναισθηματική εργασία παραγωγικές δυνατότητες, οι οποίες μπορούν να δημιουργήσουν εναλλακτικά κυκλώματα αξιοποίησης. Στο πλαίσιο αυτό, ο Hardt αντιμετωπίζει τη γυναικεία εργασία παροχής μητρικής φροντίδας – συχνά «ενάντια στην επίθεση των βιοπολιτικών τεχνολογιών» (Hardt, 1999: 99)– ως μια δυνατότητα ικανή να οδηγήσει σε εναλλακτικές μορφές υποκειμενικότητας και κοινωνικότητας, καθώς και σε εναλλακτικούς τρόπους ζωής. Αδιαμφισβήτητα, ο Hardt αναγνωρίζει ότι είναι σημαντικό να μην καθίστανται ουσιοκρατικές και φυσικές αυτές οι μορφές εργασίας, καθώς και ότι οι δυνατότητες αυτού του είδους δεν είναι εύκολο να αποδεσμευτούν από τις πατριαρχικές έννοιες της αναπαραγωγής, ωστόσο το πεδίο αυτό αποτελεί για αυτόν το έδαφος για τις εναλλακτικές δυνατότητες της συναισθηματικής εργασίας.

Το σημαντικό στη συγκεκριμένη ανάλυση είναι ότι καθιστά πρόδηλο ό,τι παρέμενε υπόρρητο στις συζητήσεις περί κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή ότι τα (μη πραγματοποιημένα) συλλογικά κοινωνικά αγαθά συσχετίζονται σε συντριπτικό βαθμό στο σύγχρονο κοινωνιοθεωρητικό φαντασιακό με τις γυναίκες, οι οποίες υποτίθεται ότι παράγουν και κυκλοφορούν τα αγαθά αυτά στο πλαίσιο της παροχής φροντίδας, της οικογενειακής και της συγγενικής εργασίας. Πράγματι, αυτή η διατύπωση μπορεί να συγκριθεί εποικοδομητικά με τις κλασικές θεωρήσεις του κοινωνικού, όπου οι γυναίκες και η θηλυκότητα τοποθετούνται εξαιρετικά συχνά εκτός των θεωρήσεων του κοινωνικού, ενώ ταυτόχρονα νοούνται σε φαντασιακό επίπεδο ως παρέχουσες τη βάση για την αμφισβήτηση των αλλοτριωτικών εμπειριών της νεωτερικότητας. Στην κοινωνική θεωρία του Simmel, επί παραδείγματι, έχει αποδοθεί στις γυναίκες και τη θηλυκότητα μια οντολογική πληρότητα, η οποία θεωρείται ως πρόκληση για τις αντιφατικές δυνάμεις του νεωτερικού (Felski, 1995· Witz, 2000).

Κατά συνέπεια, η αναγνώριση της συγκεκριμένης συσχέτισης των (μη πραγματοποιημένων) συλλογικών αγαθών με τις γυναίκες στο σύγχρονο κοινωνιοθεωρητικό φαντασιακό πρέπει ασφαλώς να μας ωθήσει να αμφισβητήσουμε το υπόβαθρο πολλών από τις φεμινιστικές κριτικές πραγματεύσεις της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου. Ειδι-

κότερα, η αναγνώριση της σύνδεσης αυτής θα πρέπει να μας κάνει να αμφισβητήσουμε τη λογική που καθοδηγεί αυτές τις κριτικές, θεωρώντας ότι επιχειρεί να κάνει «καλύτερη» την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου περιλαμβάνοντάς το στις σχέσεις των φύλων και καθιστώντας πρόδηλους τους τρόπους με τους οποίους οι σχέσεις των φύλων συμβάλλουν στη διαμόρφωση του κοινωνικού κεφαλαίου. Αναμφισβήτητα, αυτού του είδους η λογική δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να υποστηρίζει και να ενισχύει αυτή καθαυτή τη συσχέτιση ανάμεσα στο κοινωνικό κεφάλαιο και τις γυναίκες. Εν ολίγοις, το εγχείρημα να διορθωθεί και να τροποποιηθεί η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου δεν κατορθώνει να αναγνωρίσει και να διερευνήσει κριτικά τη συσχέτιση των γυναικών με τα συλλογικά αγαθά, να διερευνήσει δηλαδή με ποιον τρόπο οι κοινωνιοθεωρητικοί λόγοι που αρθρώνονται στο πλαίσιο των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου αποκτούν έμφυλο χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, το εγχείρημα να διορθωθεί η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου (προκειμένου να συμπεριλάβει τις γυναίκες) αποτυγχάνει να αντιπαρατεθεί στους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνιοθεωρητικοί λόγοι περί κοινωνικού κεφαλαίου προϋποθέτουν μια έμφυλη θεώρηση του κοινωνικού. Η αντιπαράθεση με τη θεώρηση αυτή

δεν έγκειται ούτε στην ανακάλυψη της γυναικείας οπτικής ούτε στην αποκάλυψη όσων συγκαλύπτονται από την ανδροκρατική θεώρηση της νεωτερικότητας αλλά ούτε στην προώθηση των αθέατων χαρακτηριστικών της «γυναικείας ευαισθησίας» στη σύγχρονη ζωή [...] Μάλλον [αφορά] ένα πρόγραμμα κριτικής ανάλυσης των λόγων της νεωτερικότητας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν άμεσα οι κατασκευές της αρρενωπότητας οι οποίες ενυπάρχουν σε αυτούς τους λόγους. (Wolff, 2000: 37-8)

Η προώθηση αυτής της διαδικασίας στο πλαίσιο της ανάλυσης του Hardt για τη συναισθηματική εργασία καθιστά σαφές ότι αυτή περιέχει (και ταυτόχρονα εδράζεται σε) μια άκρως ρομαντική και εξιδανικευμένη ιδέα για τις γυναίκες. Στην ανάλυση του Hardt οι γυναίκες εκπροσωπούν τη συλλογικότητα, την αλληλεγγύη και τα κοινωνικά αγαθά, δηλαδή αυτή καθαυτή την ιδέα του κοινωνικού. Στη συγκεκριμένη ανάλυση, η θεώρηση της γυναίκας παρουσιάζει εμφανώς κάποιες

αντιστοιχίες με την κλασική παράδοση της κοινωνικής θεωρίας σε σχέση με τη ρομαντική απόδοση της γυναικείας μορφής. Οφείλουμε, εντούτοις, να αναγνωρίσουμε ότι, στη συσχέτιση των γυναικών με το κοινωνικό, σημειώνεται μια σημαντική απόκλιση από τον κοινωνιολογικό κανόνα. Όπως κατέστησαν σαφές ορισμένες φεμινίστριες θεωρητικοί, ο κοινωνιολογικός κανόνας απέκλεισε σε συντριπτικό βαθμό τις γυναίκες από το κοινωνικό, ενώ ταυτόχρονα κωδικοποίησε σε συντριπτικό βαθμό το κοινωνικό ως ανδρικό (Sydie, 1987· Marshall, 1994· Witz και Marshall, 2004). Στην ανάλυση, όμως, του Hardt για τη συναισθηματική εργασία διαπιστώνουμε σχεδόν μια αντιστροφή του κλασικού κοινωνιολογικού λόγου όσον αφορά τις γυναίκες. Οι γυναίκες, αντί να αποκλείονται από το κοινωνικό, εκπροσωπούν αυτές ακριβώς τις ιδιότητες τις οποίες η κλασική παράδοση αποδίδει στο κοινωνικό –τις ιδιότητες της συλλογικότητας, της αλληλεγγύης, της κοινωνικής αναπαραγωγής και της κοινωνικότητας. Πρέπει, λοιπόν, οι φεμινίστριες να καλωσορίσουν την ανάλυση αυτή; Άλλωστε, πρόκειται για μια ανάλυση η οποία εδραιώνει τις γυναίκες στο πεδίο του κοινωνικού και αναγνωρίζει τη σημασία της φεμινιστικής θεωρίας ως προς τη μορφοποίηση του συγκεκριμένου πεδίου. Όπως έχουν αξιώσει οι φεμινιστικές κριτικές του κοινωνικού κεφαλαίου, αυτή η ανάλυση αναγνωρίζει τη σημασία των γυναικών στην παραγωγή κοινωνικών συλλογικών αγαθών.

Το κοινωνικό, όμως, το οποίο ο Hardt συσχετίζει με τις γυναίκες δεν είναι το κοινωνικό που πραγματεύεται στην ανάλυση του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού –δηλαδή ένας κόσμος σταθερών δικτύων, δικτυακής κοινωνικότητας, χειραγώγησης των συμβόλων, εικονικής ανατροφοδότησης και αυτοαναφορικής παραγωγής. Το κοινωνικό που ο Hardt συνδέει με τις γυναίκες απέχει πολύ από την έννοια αυτή και προσιδιάζει περισσότερο σε ό,τι συνδέεται με τον εκσυγχρονισμό, δηλαδή με τις συλλογικές μορφές αλληλεγγύης, με την υποκειμενικότητα, με τη (σύγχρονη) κοινωνία αυτή καθαυτή. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διατύπωσης, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα γιατί ο Hardt δεν θεωρεί ότι η παροχή φροντίδας, η εργασία στο πλαίσιο των συγγενικών δεσμών και της μητρότητας δεν είναι και τώρα χαρακτηριστικά του μετα-εκσυγχρονισμού (βλ., π.χ., Franklin, 1997). Θεωρώ ότι στην εν λόγω ανάλυση λειτουργεί μια έμφυλη δευτερεύουσα πλο-

κή, διά της οποίας οι γυναίκες υπόρρητα ευθυγραμμίζονται με τον εκσυγχρονισμό και την εκβιομηχάνιση (δηλαδή με το επιστημονικό παράδειγμα το οποίο, με βάση την περιοδολόγησηση του Hardt, προηγείται του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού), ενώ η αρρενωπότητα ευθυγραμμίζεται με τον μετα-εκσυγχρονισμό.⁵ Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρ' ότι ο Hardt αναγνωρίζει τη σημασία των γυναικών στην παραγωγή συλλογικών αγαθών (κίνηση την οποία πιθανότατα θα επικροτούσαν οι φεμινίστριες θεωρητικοί που ασκούν κριτική στις θεωρίες περί κοινωνικού κεφαλαίου), εντούτοις η κίνηση αυτή καταλήγει να τοποθετεί τις γυναίκες εκτός του κοινωνικοϊστορικού χρόνου του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού, θεωρώντας τις προσκολλημένες στο βιομηχανικό παράδειγμα.⁶ Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη τη συγκεκριμένη ανάλυση, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα αν οι φεμινίστριες θεωρητικοί, οι οποίες επιδιώκουν να περιλάβουν το κοινωνικό κεφάλαιο στις σχέσεις των φύλων, εδράζουν και αυτές εμμέσως τις αναλύσεις και τις κριτικές τους σε μια αντίστοιχη θεώρηση των γυναικών, δηλαδή σε μια θεώρηση που λειτουργεί στο πλαίσιο του επιστημονικού παραδείγματος της βιομηχανικής κοινωνίας και είναι αποκομμένη από τον κόσμο του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού.

Κεφάλαιο ή επικοινωνία;

Προκειμένου να θέσω το εν λόγω ζήτημα, στο υπόλοιπο μέρος της παρούσας ανάλυσης θα εστιάσω εκ νέου το ενδιαφέρον μου στη νέα οικονομία ή σε αυτό που ο Hardt αποκαλεί οικονομικό μετα-εκσυ-

---

5. Σε μια ανάλυση των μεταμοντέρνων ειδών γραφής, ο Ahmed (1998) έχει υποστηρίξει ότι οι τεχνικές της γραφής αυτού του είδους συνδέουν το μεταμοντέρνο (και ιδιαίτερα την παραβίαση των συμβάσεων του ρεαλισμού) περισσότερο με την αρρενωπότητα παρά με τη θηλυκότητα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η συσχέτιση της αρρενωπότητας με το μεταμοντέρνο δεν αφορά μόνο τα κοινωνικοοικονομικά μορφώματα.

6. Σε άλλο άρθρο μου (Adkins, 2004), έχω υποστηρίξει ότι η σύνδεση των γυναικών με τη βιομηχανική κοινωνία αποτελεί ένδειξη της νοσταλγίας που διακατέχει τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία για τις βεβαιότητες της βιομηχανικής κοινωνίας.

χρονισμό. Γι' αυτό, είμαι υποχρεωμένη να επιστρέψω στον Fukuyama, ο οποίος όχι μόνο διατυπώνει ισχυρισμούς σχετικά με την αυξανόμενη σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου ως προς το συντονισμό της οικονομικής δράσης, αλλά προτείνει επίσης έναν πιθανό τρόπο για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου σε συγκεκριμένους οργανισμούς. Αυτός ο τρόπος συνίσταται στη μέτρηση των *άυλων* στοιχείων, τα οποία περιλαμβάνουν το κοινωνικό κεφάλαιο που είναι ενσωματωμένο και εμποδωμένο στους εργατές και τον διαχειριστικό τομέα μιας εταιρείας (Fukuyama, 1999a: 9). Ο Fukuyama υποστηρίζει ακόμα ότι, αν και δεν υπάρχει αποδεκτή μεθοδολογία για το διαχωρισμό της συνιστώσας των άυλων στοιχείων στο πλαίσιο του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως της επωνυμίας, της φήμης και του ονόματος, των προσδοκιών για τις μελλοντικές συνθήκες της αγοράς και ούτω καθεξής, παρ' όλα αυτά, το αντίτιμο που πρέπει να καταβάλουν εταιρείες που εξαγοράζουν άλλες εταιρείες είναι ένας καλός δείκτης κοινωνικού κεφαλαίου. Το αντίτιμο αυτό παριστά το κοινωνικό (καθώς και το ανθρώπινο) κεφάλαιο το οποίο θα αποφέρει στον οργανισμό η εξαγορασθείσα εταιρεία.

Μολονότι η προτεινόμενη μέθοδος για τη μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου (ή των άυλων στοιχείων του ενεργητικού) μπορεί αδιαμφισβήτητα να γίνει αντικείμενο επικρίσεων από διάφορα μέτωπα, το ενδιαφέρον μου στην παρούσα ανάλυση εστιάζεται στο γεγονός ότι ο Fukuyama δεν είναι, σε καμία περίπτωση, ο μοναδικός που ενδιαφέρεται για την αναζήτηση μέτρων αυτού του είδους. Πλέον, οι επιχειρηματικοί σύμβουλοι και οι λογιστές μετρούν, για παράδειγμα, την αξία όχι μόνο σε σχέση με τα υλικά στοιχεία του ενεργητικού (σε σχέση δηλαδή με τα περιουσιακά στοιχεία και το απόθεμα, τον κύκλο εργασιών και τα προηγούμενα επίπεδα απόδοσης) αλλά και σε σχέση με τα άυλα στοιχεία. Τα άυλα στοιχεία περιλαμβάνουν τη γνώση και την τεχνολογία των υπαλλήλων, την αφοσίωση των πελατών, την επωνυμία και το εμπορικό σήμα. Το σημαντικό με αυτή τη διαδικασία υπολογισμού της αξίας είναι ότι βρίσκεται εκτός των συστημάτων αξίας τα οποία συνδέονται με τον βιομηχανικό καπιταλισμό ή, όπως θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, με συστήματα αξίας τα οποία συνδέονται με τον οικονομικό εκσυγχρονισμό. Επί παραδείγματι, ο υπολογισμός της αξίας δεν λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο των φυσικών ή συμβατικών μορφών περιουσίας και ούτε αφορά το παρελθόν. Με άλλα λόγια, οι

υπολογισμοί της αξίας αυτού του τύπου έρχονται σε ρήξη με τη λογική μιας οικονομίας βασισμένης στη συσσώρευση του κεφαλαίου, ιδιαίτερα με τη συσσώρευση περιουσιακών αξιών οι οποίες συνδέονται με τα μηχανικά μέσα παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί η μέτρηση των άυλων πόρων συνιστά μια τεχνική όχι για τις βιομηχανικές οικονομίες αλλά για αυτές που βασίζονται στην πληροφορία: είναι μια τεχνική που σχετίζεται με τον οικονομικό μετα-εκσυγχρονισμό. Πρωταρχικής σημασίας είναι το γεγονός ότι συγγραφείς όπως ο Mark Poster (1995) και ο Scott Lash (2002) έχουν καταστήσει σαφές, αντίθετα ασφαλώς με τις απόψεις του Hardt και του Negri, ότι πρόκειται για μια οικονομία η οποία βασίζεται στη ροή των πληροφοριών, στη συναισθηματική εργασία (πραγματική και δυνητική), στην πλούσια σε πληροφόρηση επικοινωνία και στην αυτοαναφορική παραγωγή: δεν πρόκειται για μια οικονομία η οποία έχει ως κινητήρια δύναμη την αντίφαση ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία ή κάποια άλλη από τις αντιφάσεις ή τους δυαδισμούς που βρίσκονταν στο επίκεντρο του οικονομικού εκσυγχρονισμού, συμπεριλαμβανομένων και αυτών του παραγωγού-καταναλωτή και του εξουσιαστή-εξουσιαζόμενου. Αυτό συμβαίνει γιατί η πληροφορία αποσταθεροποιεί τη διάκριση ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία (εργαλειακότητα) και την αξία χρήσης (τελικότητα και ελευθερία): γιατί η πληροφόρηση και η επικοινωνία δεν είναι ούτε εργαλειακότητες ούτε τελικότητες –αυτές «οικοδομούν δίκτυα, δημιουργούν διασυνδέσεις» (Lash, 2002: 68). Ή, όπως θα το έθετε ο Poster (1995), η μορφή της «δράσης» που αφορά τον οικονομικό μετα-εκσυγχρονισμό δεν είναι μια οικονομική δράση που νοείται στο παραδοσιακό κοινωνιολογικό πλαίσιο αλλά μια *διάδραση*, μια μορφή κοινωνικής πρακτικής που γίνεται κατανοητή όχι με τους όρους των νεομαρξιστικών εννοιών της ιδιοκτησίας ή του ελέγχου, ή της σχέσης εξουσίας ανάμεσα στους καπιταλιστές και τους εργάτες, αλλά ως μια μορφή δράσης στην οποία η γλώσσα και τα σύμβολα –δηλαδή η επικοινωνία– είναι καίριας σημασίας. Σε σχέση με αυτά τα σύμβολα, ο Poster υποστηρίζει ότι «κανείς δεν μπορεί να τα φάει, να τα επεξεργαστεί ή να τα κλωσήσει, τουλάχιστον αυτό είναι το ευκαίο» (Poster, 1995: 79), ενώ, όπως υποστηρίζει στη συνέχεια, η θεωρητική στάση που εμπλέκει αυτού του είδους την επικοινωνία πρέπει, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον να λάβει υπόψη της αυτό το οντολογικό γεγονός.

Αυτό που είναι σημαντικό ως προς τη συγκεκριμένη θεώρηση του οικονομικού μετα-εκσυγχρονισμού και ειδικότερα την αντίληψη ότι η επικοινωνία και η πληροφόρηση αποσταθεροποιούν το δυαδισμό εργαλειακότητας-ελευθερίας (μαζί με άλλα βασικά ρητορικά σχήματα της νεωτερικότητας) είναι ότι, στο πλαίσιο της νέας οικονομίας, ασφαλώς πρέπει να τεθεί υπό αμφισβήτηση η αντίληψη της εργατικής δύναμης (και συνεπώς του κοινωνικού κεφαλαίου) με βάση το μοντέλο αξίας χρήσης-αξίας ανταλλαγής. Θέτει, για παράδειγμα, υπό αμφισβήτηση τη αντίληψη του Negri περί πραγματοποιημένης, από τη μια μεριά, συναισθηματικής εργασίας, που δεν έχει παρά πενιχρές δυνατότητες για επικοινωνιακή δράση, και, από την άλλη, περί μη πραγματοποιημένης συναισθηματικής εργασίας, που παρέχει δυνατότητες ελευθερίας στις γυναίκες μέσω της εργασίας στο πλαίσιο των δεσμών συγγένειας. Δεν υφίστανται όμως κριτική μόνο οι πρόσφατες μελέτες των οικονομιών του μετα-εκσυγχρονισμού. Εκ των υστέρων, καθίσταται σαφές ότι πολλές από τις πρώτες διαμορφωτικές μελέτες των οικονομιών παροχής υπηρεσιών χαρακτηρίζονταν επίσης από αυτόν το δυαδισμό αξίας χρήσης-αξίας ανταλλαγής. Η προαναφερθείσα μελέτη της Hochschild για τις αεροσυνοδούς, οι οποίες, κατά τη συγγραφέα, βιώνουν την εμπορευματοποίηση (και αλλοτρίωση) των συναισθημάτων τους, μπορεί πλέον να θεωρηθεί ότι λειτουργεί στο πλαίσιο αυτού του δυαδισμού. Το ίδιο συμβαίνει και με πιο πρόσφατες μελέτες, οι οποίες υπογραμμίζουν επιτελεστικά στοιχεία της ιδιαίτερα διαδραστικής εργασίας, στις οποίες γίνεται λόγος για επιτελέσεις στο επίπεδο της εργασίας και για έναν πραγματικό εαυτό που τοποθετείται κάπου αλλού, όπως και με μελέτες που, κατά τα πρότυπα του Goffman, κάνουν λόγο για επιτελέσεις προσκηνίου και παρασκηνίου (βλ., π.χ., Crang, 1997). Αυτό που θέλω να πω στο συγκεκριμένο σημείο είναι ότι, μολονότι η θεώρηση τόσο της εργασίας όσο και του κεφαλαίου με τους όρους του δυαδισμού εργαλειακότητας-ελευθερίας έχει μακρά παράδοση και εξακολουθεί να σχηματοποιεί την ανάλυση των σύγχρονων οικονομικών μορφωμάτων, δεν ενδείκνυται για τις οικονομίες οι οποίες διαθέτουν άφθονους πόρους στο επίπεδο της πληροφορίας και της επικοινωνίας και (κατά ειρωνικό τρόπο) βρίσκονται τόσο συχνά στον πυρήνα των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου.

Αν όμως έχουμε την πρόθεση να ασκήσουμε κριτική στην έννοια

του κοινωνικού κεφαλαίου για το δυαδισμό εργαλειακότητας-ελευθερίας –δηλαδή για την κραυγαλέα νεωτερικότητα που αυτή εκφράζει–, τότε η κριτική αυτή πρέπει να προχωρήσει παραπέρα. Ειδικότερα, αν οι μετανεωτερικές οικονομίες δεν οδηγούν στη συσσώρευση περιουσιακών στοιχείων αλλά στο σχηματισμό δικτύων στη βάση της διαδραστικότητας (δυναμικής ή πραγματικής), πώς μπορεί να εξακολουθήσει να υφίσταται (όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου) η συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου ως μορφής περιουσιακού στοιχείου (που προσκολλάται στα άτομα και τις συλλογικές οντότητες και μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ανταλλαγής); Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μια εκδοχή του προσώπου που σε κάποιο άλλο κείμενό μου ονόμασα (σύμφωνα με το έργο της Pateman) μοντέλο κοινωνικού συμβολαίου του προσώπου, το οποίο εδράζεται στην ιδέα της κατοχής της κυριότητας επί του προσώπου (Adkins, 2005); Δεν μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε ότι πρόκειται για το μοντέλο του προσώπου, το οποίο συνδέεται με τη βιομηχανική κοινωνία, όπου οι άνθρωποι αγωνίζονται με διάφορους τρόπους να κερδίσουν το πολιτικό δικαίωμα να μεταβιβάσουν την κυριότητα επί του προσώπου τους, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος να μεταβιβάσουν (και να ανταλλάσσουν) εργατική δύναμη;⁷ (Εξάλλου, αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο, τουλάχιστον κατά τη θεώρηση του Bourdieu, είναι συσσωρευμένη ανθρώπινη εργασία.) Αυτό που υποστηρίζω εδώ είναι ότι, στο πλαίσιο των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου, η παραδοχή ότι το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να συσσωρεύεται, να κατέχεται και να ανταλλάσσεται από άτομα και συλλογικές οντότητες είναι αβάσιμη στο πλαίσιο της κατάρρευσης του δυαδισμού αξίας ανταλλαγής και αξίας χρήσης στις μετανεωτερικές οικονομίες. Για να το θέσω διαφορετικά, στις οικονομίες αυτού του είδους, τα αγαθά που γενικά θεωρείται ότι περιλαμβάνονται στο κοινωνικό κεφάλαιο δεν μπορούν να λάβουν τη μορφή της κυριότητας επί του προσώπου. Ή, για να το θέσουμε ακόμα πιο απερίφραστα, το κοινωνικό κεφάλαιο δεν ενδείκνυται για τις μετανεωτερικές οικονομίες.

Ωστόσο, αν η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ακατάλληλη

---

7. Ένα δικαίωμα από το οποίο οι γυναίκες αποκλείστηκαν, σε πολλές περιπτώσεις.

για τον σύγχρονο κόσμο, τότε τι σημαίνει αυτό για τις φεμινιστικές παρεμβάσεις στις συζητήσεις περί κοινωνικού κεφαλαίου; Στο παρόν άρθρο έχω επισημάνει ότι, ενώ οι διάφορες κριτικές που εκφράζονται από τη φεμινιστική διάνοηση έχουν επιδιώξει να διορθώσουν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου ενσωματώνοντας δικτυακές μορφές συνεργασίας, εμπιστοσύνης και ανταποδοτικότητας στις σχέσεις των φύλων, η στρατηγική αυτή δεν αφορά την έμφυλη συνάφεια των συζητήσεων περί κοινωνικού κεφαλαίου. Ειδικότερα, δεν κατορθώνει να πραγματευτεί τη συσχέτιση στο πλαίσιο του σύγχρονου κοινωνιοθεωρητικού φαντασιακού ανάμεσα στα συλλογικά κοινωνικά αγαθά και τις γυναίκες, η οποία, όπως έχω επισημάνει, εκδηλώνεται διά της προσφυγής στο δυαδισμό εργαλειακότητα-ελευθερία, με τις γυναίκες να συνδέονται υπέρμετρα με την ελευθερία. Επίσης, βασιζόμενη στην αντίληψη του Hardt για τις συναισθηματικές μορφές εργασίας, υποστηρίζω ότι η χρήση του δυαδισμού αυτού παγιδεύει τις γυναίκες στη βιομηχανική κοινωνία και τις αποκόπτει από τη μετανεωτερικότητα. Η συγκεκριμένη θέση, σε συνδυασμό με τα επιχειρήματα που προέβηλα για τη νέα οικονομία, ιδίως την ιδέα ότι στη νέα οικονομία δεν υφίσταται ο δυαδισμός εργαλειακότητα-ελευθερία, υποδεικνύει ότι οι φεμινίστριες θεωρητικοί θα πρέπει να είναι επιφυλακτικές όταν πραγματεύονται την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου –αφού αυτή η πραγματευση δεν μπορεί να έχει άλλη κατάληξη από την προσκόλληση των γυναικών στη βιομηχανική εποχή και τον αποκλεισμό τους από το παρόν. Αντ' αυτού, κατά το πρότυπο συγγραφέων όπως η Haraway (1991· 1997) θα ήταν πολύ πιο εποικοδομητικό να σκεφτούν οι φεμινίστριες θεωρητικοί με ποιους τρόπους η επικοινωνία και η δικτυακή κοινωνικότητα, για παράδειγμα, απεργάζονται τις κατηγορίες του φύλου (όπως και άλλους άξονες διαφοροποίησης) καθώς και με ποιους τρόπους στα συγκεκριμένα πλαίσια η εξουσία δεν λειτουργεί μέσω της εκμετάλλευσης (της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, για παράδειγμα), αλλά με καινοφανείς τρόπους, όπως (σύμφωνα με τον όρο της Haraway [1991]) μέσω της «πληροφορικής της κυριαρχίας», μέσω της πρόσβασης στις –και τον αποκλεισμό από τις– ροές πληροφοριών (Lash, 2002), και πώς οι άξονες διαφοροποίησης αναδιαμορφώνονται ως προς τη σχέση τους με τις ροές αυτές (Adkins, 2002). Κοντολογίς, αντί να υποθέτουμε εκ των προτέρων σε τι συνίσταται το

κοινωνικό (τάση που χαρακτηρίζει την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου), θα πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στους τρόπους με τους οποίους αναδιαμορφώνεται το κοινωνικό στον αποκαλούμενο από τον Hardt οικονομικό μετα-εκσυγχρονισμό. Μόνο τότε είναι δυνατό να ξεφύγουμε από τη ρομαντική και εξιδανικευμένη αντίληψη για τις γυναίκες, την οποία ανακαλούν οι συζητήσεις περί κοινωνικού κεφαλαίου.

Βιβλιογραφία

- Adkins, L. (2002), *Revisions: Gender and Sexuality in Late Modernity*, Buckingham και Philadelphia: Open University Press.
- Adkins, L. (2004), «Gender and the Post-Structural Social», σσ. 139-54, στο Marshall, B. L. και Witz, A. (επιμ.), *Engendering the Social: Feminist Encounters with Sociological Theory*, Maidenhead και New York: Open University Press.
- Adkins, L. (2005), «The New Economy, Property and Personhood», *Theory, Culture & Society*, τ. 22, τεύχ. 2, σσ. 111-30.
- Baron, S., Field, J. και Schuller, T. (επιμ.) (2000), *Social Capital: Critical Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (1996), *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1998), *Practical Reason*, Cambridge: Polity.
- Callon, M., Meadel, C. και Rabeharisoa, V. (2002), «The Economy of Qualities», *Economy and Society*, τ. 31, τεύχ. 2, σσ. 194-217.
- Castells, M. (1996), *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Crang, P. (1997), «Performing the Tourist Product», σσ. 137-54, στο Rojek, C. και Urry, J. (επιμ.), *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*, London και New York: Routledge.
- Di Leonardo, M. (1987), «The Female World of Cards and Holidays: Women, Families and the Work of Kinship», *Signs*, τ. 12, τεύχ. 3, σσ. 440-53.
- Edwards, R., Franklin, J. και Holland, J. (2003), «Families and Social Capital: Exploring the Issues», έγγραφο εργασίας αρ. 1, Families and Social Capital ESRC Research Group, London South Bank University.
- Felski, R. (1995), *The Gender of Modernity*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Field, J. (2003), *Social Capital*, London and New York: Routledge.
- Fine, B. (2001), *Social Capital Versus Social Theory: Political Economy and Social Sciences at the Turn of the Millennium*, London και New York: Routledge.
- Franklin, S. (1997), *Embodied Progress: A Cultural Account of Assisted Conception*, London και New York: Routledge.
- Fukuyama, F. (1999a), «Social Capital and Civil Society», εργασία που παρουσιάστηκε στο International Monetary Fund Conference on Second Generation Reforms, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/refoms/fukuyama.htm>.
- Fukuyama, F. (1999b), *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, New York: Free Press.
- Granovetter, M. (1985), «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness», *American Journal of Sociology*, τ. 91, τεύχ. 3, σσ. 481-510.
- Haraway, D. (1991), *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, London και New York: Routledge.
- Haraway, D. (1997), *Modest_Witness@Second_Millennium: Female Man_Meets_Oncomouse: Feminism and Technoscience*, London και New York: Routledge.
- Hardt, M. (1999), «Affective Labour», *Boundary*, τ. 26, τεύχ. 2, σσ. 89-100.
- Hardt, M. και Negri, A. (2000), *Empire*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hochschild, A. R. (1983), *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*, Berkeley, CA: University of California Press.
- hooks, bell (1990), *Yearning: Race, Gender and Cultural Politics*, Boston: South End Press.
- Kovalainen, A. (2004), «Rethinking the Revival of Social Capital and Trust in Social Theory: Possibilities for Feminist Analyses of Social Capital and Trust», σσ. 155-70, στο Marshall, B. L. και Witz, A. (επιμ.), *Engendering the Social: Feminist Encounters with Sociological Theory*, Maidenhead και New York: Open University Press.
- Lash, S. (1994), «Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community», σσ. 110-73, στο Beck, U., Giddens, A. και Lash, S. (επιμ.), *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity.
- Lash, S. (2002), *Critique of Information*, London, New Delhi και Thousand Oaks: SAGE.

- Lowndes, V. (2000), «Women and Social Capital: A Comment on Hall's "Social Capital in Britain"», *British Journal of Political Science*, τ. 30, τεύχ. 3, σσ. 533-7.
- Marshall, B. L. (1994), *Engendering Modernity: Feminism, Social Theory and Social Change*, Cambridge: Polity.
- Moi, T. (1999), *What is a Woman?*, Oxford: Oxford University Press.
- Molyneux, M. (2002), «Gender and the Silences of Social Capital: Lessons from Latin America», *Development and Change*, τ. 33, τεύχ. 2, σσ. 167-88.
- Negri, A. (1999), «Value and Affect», *Boundary*, τ. 26, τεύχ. 2, σσ. 77-88.
- Poster, M. (1995), *The Second Media Age*, Cambridge: Polity.
- Putnam, R. D. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- Reay, D. (2005), «Gendering Bourdieu's Concept of Capitals? Emotional Capital, Women and Social Class», σσ. 57-74 στο Adkins, L. και Skeggs, B. (επιμ.), *Feminism After Bourdieu*, Oxford: Blackwell.
- Sydie, R. A. (1987), *Natural Women, Cultured Men: A Feminist Perspective on Sociological Theory*, Milton Keynes: Open University Press.
- Wittel, A. (2001), «Towards a Network Sociality», *Theory, Culture & Society*, τ. 18, τεύχ. 6, σσ. 51-76.
- Witz, A. (2000), «Whose Body Matters? Feminist Sociology and the Corporeal Turn in Sociology and Feminism», *Body & Society*, τ. 6, τεύχ. 2, σσ. 1-24.
- Witz, A. και Marshall, B. L. (2004), «The Masculinity of the Social: Towards a Politics of Interrogation», σσ. 19-35, στο Marshall, B. L. και Witz, A. (επιμ.), *Engendering the Social: Feminist Encounters with Sociological Theory*, Maidenhead και New York: Open University Press.
- Wolff, J. (2000), «The Feminine in Modern Art: Benjamin, Simmel and the Gender of Modernity», *Theory, Culture & Society*, τ. 17, τεύχ. 6, σσ. 33-53.